

بازخوانی حمام‌های دوره صفوی بر اساس سفرنامه‌های سده‌های دهم تا دوازدهم هجری، با تأکید بر معماری حمام‌ها^۱

نجمه صنمی^۲، محسن طبسی^{۳*}، وحید احمدی^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۱۲

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۰/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۱۶

نوع مقاله: پژوهشی

صفحه ۱۲۵ تا ۱۴۸

چکیده

دوره صفوی را می‌توان یکی از ادوار مهم فرهنگی و اجتماعی ایران و از نقاط عطف تاریخ معماری این سرزمین دانست. موقعیت ممتاز ژئوپلیتیکی و جاذبه‌های اقتصادی ایران در روزگار صفوی سبب شد تا جهانگردان بسیاری به ایران آیند که اغلب ایشان پس از بازگشت، به نگارش خاطرات سفر پرداختند. سفرنامه‌های جهانگردان اروپایی در سده‌های دهم تا دوازدهم هجری که به تقریب، هم‌عصر با دوره صفوی است، فارغ از اهداف سفر یا کاستی‌های متن و بعضاً کج‌فهمی‌ها، یکی از مهم‌ترین اسناد تاریخ معماری ایران به شمار می‌روند. کمبود اسناد و منابع مکتوب در باب تاریخ معماری و چگونگی ساخت بناها، ضرورت مطالعه و تأمل در سفرنامه‌ها را از این منظر، دوچندان می‌کند. از سویی دیگر، حمام‌ها به‌عنوان گونه‌ای خاص در معماری ایران، یکی از آسیب‌پذیرترین انواع معماری هستند که متأسفانه، تخریب آن‌ها در دهه‌های اخیر فزونی یافته است؛ بنابراین، هر منبعی که به شناخت و درک بهتر از این پدیده پیچیده در معماری ایرانی کمک کند، ارزشمند است. حمام‌های ایرانی از دو منظر موردتوجه جهانگردان بوده‌اند، نخست و بیشتر، فرهنگ عامه و دیگر و کمتر، معماری حمام. این تحقیق در پی آن است که با مطالعه همان اندک منابع، تصویر ارائه‌شده توسط جهانگردان سده‌های دهم تا دوازدهم هجری قمری از حمام‌های ایرانی را از هر دو منظر نشان دهد. براین‌اساس، پرسش اصلی تحقیق این است که چه وجوهی از حمام‌ها در سفرنامه‌های سده دهم تا دوازدهم هجری موردتوجه جهانگردان قرار گرفته‌اند؟ نتایج تحقیق نشان می‌دهند که اغلب جهانگردان با پدیده حمام ایرانی، صرفاً از طریق وجوه گوناگون مردم‌شناسی و معماری آشنا شده و موضوعات پزشکی و دینی حمام‌ها را کمتر موردتوجه قرار داده‌اند. براین‌اساس، اگرچه سفرنامه‌های عصر صفوی، منابع ارزشمندی برای شناخت فرهنگ مردمان آن روزگار هستند؛ اما در خصوص معماری حمام‌ها، نمی‌توانند منابع قابل اتکایی به شمار آیند.

واژگان کلیدی: حمام، سفرنامه، معماری، مردم‌شناسی، دوره صفوی

^۱ این مقاله مستخرج از رساله دکتری نویسنده اول است که با عنوان تدوین مدل مفهومی معماری دوره صفوی بر اساس سفرنامه‌های سده‌های دهم تا دوازدهم هجری به راهنمایی نویسنده دوم و مشاوره نویسنده سوم در دانشگاه آزاد اسلامی، واحد مشهد در حال انجام است.

^۲ دانشجوی دکتری گروه معماری، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.

^۳ دانشیار گروه معماری، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران. (نویسنده مسئول)

^۴ استادیار گروه معماری، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.

۱. مقدمه

سفرنامه‌ها که در سالیان اخیر مورد اقبال پژوهشگران بوده‌اند، یکی از مهم‌ترین منابع تاریخ معماری ایران تلقی می‌تواند شد. سفرنامه‌ها به طور عام و فارغ از موضوع آن یا اغراض نویسندگان، غالباً حاوی اطلاعات نسبتاً دقیقی از گونه‌های مختلف معماری ایران هستند و از این منظر، سفرنامه‌های جهانگردان اروپایی در سده‌های دهم تا دوازدهم هجری که تقریباً مصادف با برآمدن و افول دوره صفوی است، به واسطه این که این دوره، سرآغاز ارتباط با دنیای غرب و تأثیر آن بر فرهنگ ایرانیان بوده است، اهمیت ویژه‌ای دارند. پژوهشگران حوزه معماری ایرانی بسیار با کمبود اسناد و منابع مکتوب در باب تاریخ معماری و چگونگی ساخت بناها مواجه هستند و همین امر دلیلی است بر ضرورت مطالعه سفرنامه‌ها تا بلکه از این طریق بتوان به جزئیاتی از معماری ایران دست یافت.

از سویی دیگر می‌دانیم که بنا به دلایل متعدد، حمام‌های تاریخی یکی از آسیب‌پذیرترین گونه‌های معماری است. حمام‌ها در طول تاریخ، بارها مورد تغییرات کالبدی و کاربری قرار گرفته و شوربختانه تخریب آن‌ها در دهه‌های اخیر فزونی یافته است. باتوجه به این میزان از تخریب و نیز کمبود منابع مکتوب در باب حمام‌ها، در ضرورت مطالعه سفرنامه باهدف شناخت حمام‌های ایرانی از منظر جهانگردان خارجی نمی‌توان تردیدی رواداشت. این نکته نیز لازم به ذکر است که حمام‌های ایرانی را می‌توان از دو دیدگاه مورد مطالعه قرارداد، نخست وجوه مردم‌شناختی و دیگر، وجوه معماری؛ و باید اذعان داشت که اغلب سفرنامه‌نویسان فرنگی به موضوعات مردم‌شناسی و فرهنگ عامه بیشتر اقبال داشته‌اند تا جزئیات معماری. به همین دلیل و به جهت عدم دسترسی سیاحان به همه قسمت‌های حمام، تصویری که جهانگردان از معماری حمام‌های ایرانی ارائه داده‌اند اغلب ناصحیح و ناکامل است. با این توضیح، مسئله تحقیق حاضر شناخت وجوه گوناگون حمام‌های ایرانی از دیدگاه جهانگردان خارجی در سده‌های دهم تا دوازدهم هجری قمری است. هدف پژوهش، بازخوانی سفرنامه‌ها و ترسیم تصویری جامع از گرمابه‌ها است و با همین هدف، پرسش‌های تحقیق عبارت‌اند از:

۱. چه وجوهی از حمام‌ها در سفرنامه‌های سده دهم تا دوازدهم هجری مورد توجه جهانگردان قرار گرفته‌اند؟
۲. با تأکید بر معماری حمام‌ها، تصویر ارائه‌شده توسط سفرنامه‌نویسان، چه تفاوت‌هایی با آنچه امروزه از حمام‌ها می‌دانیم دارد؟

۲. پیشینه تحقیق

الف. حمام‌ها: از آنجا که شستشو و استحمام به‌عنوان یک پدیده فراگیر در تمام وجوه حیات جمعی ایرانیان (از تولد تا مرگ) نمود یافته است؛ لذا پژوهشگران در زمینه‌های متنوع تحقیقاتی از بهداشت عمومی گرفته تا مردم‌شناسی به این پدیده معماری اقبال داشته‌اند. اما در مجموع، فراوانی مقالات با موضوع حمام‌های تاریخی در قیاس با سایر موضوعات معماری، بسیار ناچیز است و اغلب این مقالات، به‌ویژه در سال‌های اخیر، عمدتاً به موضوعاتی گوناگون توجه داشته‌اند. از جمله ذوالفقاری (۱۴۰۱) که به آداب و سنن حمام در شهرستان دامغان پرداخته است و فیروزی و همکاران (۱۴۰۰) که به تاریخ گرمابه‌های ایرانی توجه داشته‌اند. طاهری (۱۳۹۵) به موضوع حمام در متون طب دوره اسلامی پرداخته و پوربختیار (۱۴۰۲) کارکرد حمام و استحمام در بازتاب تمایزات اجتماعی جامعه ایران در عصر قاجار را بررسی کرده است.

معدود مقالاتی که به معماری حمام‌ها پرداخته‌اند نیز اغلب به تزیینات حمام‌ها اقبال داشته‌اند از جمله صادقی و همکاران (۱۴۰۲) که در مقاله‌ای با عنوان پژوهشی بر نقوش وابسته به معماری حمام‌های حکومتی و عمومی قاجاری سندج به کمال به این موضوع پرداخته‌اند. قاسمی و همکاران (۲۰۱۸) نیز در مقاله‌ای به زبان انگلیسی، تزیینات معماری حمام‌های صفوی و قاجار را مورد تجزیه و تحلیل قرار داده‌اند. سروری مهرآباد و امن زاده (۱۴۰۰) نیز در مقاله‌ای با نگاهی تاریخی به بررسی و تحلیل پراکنش حمام‌های تاریخی شهر تبریز بر روی نقشه قدیمی موسوم به دارالسلطنه پرداخته‌اند.

اما از معدود کتاب‌هایی که در سال‌های اخیر در خصوص معماری حمام‌ها به چاپ رسیده است باید به کتاب مطالعه تاریخی و تحلیل کالبدی حمام‌های مشهد اشاره کرد که ضمن مرور تاریخی به تحلیل‌های معمارانه کالبد حمام‌های مشهد پرداخته است. در انتهای کتاب، باتوجه به روند سریع تعطیلی،

قوانین گشتالت پرداخته است. این مطالعه نشان می‌دهد که قوانین گشتالت تأثیر به‌سزایی در ساختار کالبدی و فضایی حمام قبله داشته‌اند. اصل تقارن، بیشترین و اصول شکل و زمینه و تجربه کمترین تأثیر را در این مطالعه نشان داده‌اند.

ب. سفرنامه‌ها: اغلب مقالات در حوزه پژوهش حاضر، به مطالعه سفرنامه‌ها از منظر شهرسازی پرداخته و معدود مقالاتی به معماری توجه داشته‌اند. اعطا و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان جستاری روایت شناسانه پیرامون باغ ایرانی از نظرگاه متون و سفرنامه‌ها (نمونه موردی باغ‌های تهران در دوره قاجار)، به بررسی متون تاریخی و سفرنامه‌های متعدد دوره قاجار پرداخته‌اند. بر اساس نتایج این مقاله، دیدگاه سفرنامه‌نویسان پیرامون مفهوم باغ را می‌توان در سه صورت روایت باغ‌های اقامتی، باغ‌های حکومتی و باغ‌های تفرجگاهی دسته‌بندی کرد. عسگری و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان خوانش ساختار معنایی و کالبدی حریم اماکن مقدس با استناد به سفرنامه‌های قرن پنجم تا چهاردهم هجری قمری، به مطالعه سفرنامه‌ها باهدف تبیین مفهوم حریم پیرامون اماکن مقدس پرداخته‌اند و چنین نتیجه گرفته‌اند که حرمت‌گذاری و حریم‌گذاری در دو بعد کالبدی و فراکالبدی باید موردتوجه قرار گیرد.

ابی زاده و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله بازخوانی ساختار شهر اردبیل در دوره صفویه بر اساس تطبیق متون تاریخی در نقشه آدام اولتاریوس، به بازآفرینی ساختار شهر اردبیل در دوره صفوی پرداخته‌اند. فارسیان و قاسمی آریان (۱۳۹۷) در مقاله بررسی تصویرشناسانه مشهد در سفرنامه از خراسان تا بختیاری اثر هانری رنه دالمانی، به این نتیجه رسیده‌اند که روایت نویسنده، موضوعاتی متنوع و از جمله شهرسازی و معماری را تصویرسازی کرده و تقابل میان خود اروپایی و دیگری شرقی را نمایان می‌سازد.

ثواقب و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان ساختار کالبدی - فضایی شهر ایرانی عصر ناصری از منظر سیاحان غربی، به تصویر ارائه‌شده از شهرهای ایران در سفرنامه‌های عهد ناصری پرداخته و معتقدند که شهر ایرانی در عصر ناصری با تحولات فضایی - کالبدی و محتوایی همراه شده است که تحولات کالبدی آن، درون‌مایه تجدد غرب را به همراه داشته و عناصر محتوایی آن متأثر از مکتب تهران بوده است.

متروکه و مخروبه شدن حمام‌های عمومی، فهرستی از حمام‌های عمومی مشهد (حمام‌های خزینه‌ای و دوش دار) فراهم آمده که جهت ثبت در تاریخ بسیار ارزشمند است (طیسی و موسوی، ۱۳۹۷).

ازجمله نخستین مقالاتی که سعی در ارائه تحلیل کالبدی از حمام‌ها داشته‌اند باید به مقاله بازشناسی ویژگی‌های کالبدی گرمابه‌های ایران در دوره صفوی اشاره کرد که طی آن ده باب از حمام‌های ایرانی بر اساس مهم‌ترین شاخص‌های کالبدی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که حمام‌های ایران در دوره صفوی از نوعی هماهنگی در رعایت نسبت‌ها و تناسبات کالبدی برخوردار بوده‌اند که الزاماً به موقعیت اقلیمی و جغرافیایی حمام، موقعیت شهری، و گونه کالبدی حمام و دیگر عوامل بستگی ندارد. همچنین در حمام‌های دوره صفوی، فضای سر بینه در قیاس با گرم‌خانه، وسیع‌تر بوده است و به همان نسبت، فضای وسیع سر بینه ارتفاع بیشتری نیز داشته است (طیسی و همکاران، ۱۳۸۶).

زارعی و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان تحلیل ویژگی‌های معماری و فضایی حمام‌های قاجاری در اقلیم فارس به مطالعه کالبدی چهارده باب حمام در دو اقلیم استان فارس پرداخته‌اند. نتایج مطالعه نشان می‌دهد که فضاهای اصلی اغلب نمونه‌ها بر اساس هندسه و شکل هشت‌ضلعی شکل گرفته‌اند. همچنین بینه در حمام‌های قاجاری بزرگ‌تر از گرم‌خانه است و به طور میانگین، مساحت بینه و گرم‌خانه در اقلیم سرد نسبت به نمونه‌های اقلیم گرم، بزرگ‌تر است درحالی‌که مساحت کل حمام‌های اقلیم سرد کوچک‌تر از حمام‌های اقلیم گرم استان هستند.

پور حیدر توچاهی و پوراشمنان طالعی (۱۳۹۹) طی مقاله‌ای به بازشناسی نقش ورودی در نظام کالبدی حمام‌های گیلان در دوره قاجار پرداخته‌اند. روش تحقیق این پژوهش توصیفی تحلیلی است و نتایج آن نشان می‌دهد که حمام‌ها به سبب نوع و نحوه استقرار فضایی و عملکردشان، بناهایی کاملاً درون‌گرا هستند. همچنین جهت‌گیری حمام‌ها متأثر از جهت اصلی بافت شهر بوده است.

مشبکی اصفهانی (۱۳۹۷) طی مقاله‌ای و با روش توصیفی تحلیلی به تحلیل ساختار فضایی حمام قبله تهران بر مبنای

مذکور نشان می‌دهد که در سفرنامه‌های مورد بررسی ۲۸۱ بار به وجوه گوناگون معماری حمام‌ها اشاره شده و مجموعه سفرنامه‌های ناصرالدین شاه، با ۳۴ مورد اشاره، دارای بیشترین فراوانی درباره معماری حمام‌ها است.

۳. روش پژوهش

باتوجه به این که در تحقیق تفسیری، جستجوی پدیده‌های کلیدی به صورت روایی و کل‌نگرانه انجام می‌شود (ونگ، ۱۳۸۳: ۶۸) روش برگزیده در این تحقیق، دارای پارادایم کیفی است و به شیوه تفسیری - تاریخی انجام شده است. گردآوری داده‌ها از طریق مطالعات اسنادی و مشاهدات میدانی حمام‌ها صورت پذیرفته است. از بین سفرنامه‌های متعدد نگاشته شده در گستره زمانی تحقیق (سده ۱۰ تا ۱۲ ه.ق.) ابتدا ۲۶ عنوان سفرنامه باتوجه به معیارهای زیر برگزیده شدند.

- سفرنامه‌های برگزیده، حتماً ترجمه و چاپ شده باشند.
- نسخه‌ای از سفرنامه‌های برگزیده (چاپی یا الکترونیکی) در دسترس پژوهشگر باشد.
- سفرنامه‌های برگزیده دارای مطالبی در باب معماری باشند.
- سفرنامه‌های برگزیده، پوشش و انطباق کامل با گستره تحقیق داشته باشند. (جدول ۱)

حسینی زاده مهرجردی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان بازخوانی عناصر هویت‌بخش معماری و شهرسازی یزد در سفرنامه ابراهیم جکسون، با روشی توصیفی تحلیلی به مطالعه سفرنامه جکسون پرداخته و به این نتیجه رسیده است که ایران در عهد قاجار در زمینه‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی پیشرفت داشته است.

بلیلان اصل (۱۳۹۵) در مقاله ساختار فضایی شهر تبریز در دوره صفوی با مقایسه تطبیقی سفرنامه‌ها و اسناد تصویری، با روش تاریخی، تحلیلی - تطبیقی به بررسی اسناد تصویری و مکتوب پرداخته است. جابه‌جایی مرکز حکومتی شهر از شما رودخانه به جنوب آن و هم‌جواری با بدنه شرقی بازار و نیز از رونق افتادن میدان صاحب آباد و رونق گرفتن میدان عتیق شهر از جمله مهم‌ترین نتایج این تحقیق است.

طیسی (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان بازخوانی سفرنامه‌ها به منظور مطالعه معماری گرمابه‌ها در تاریخ ایران، سفرنامه‌های همه ادوار تاریخی (از ادوار پیش از صفوی تا دوره پهلوی دوم) را با روشی کمی و بر اساس فراوانی شاخصه‌ها مورد مطالعه قرار داده و در کنار موضوعاتی همچون مردم‌شناسی، پزشکی، دینی و مذهبی، به معماری حمام‌ها نیز توجه داشته است. نتایج تحقیق

جدول ۱. فهرست مهم‌ترین سفرنامه‌های سده‌های ۱۰ تا ۱۲ هجری قمری.

ردیف	عنوان کتاب	نام نویسنده	شغل / قصد از سفر	ملیت	سال سفر یا نگارش کتاب
۱	بیان منازل	نصوح مطراق‌چی (۱۵۶۴ - ۱۴۸۰ م.) Nasuh Matrakci	ریاضی‌دان، نویسنده و مورخ	بوسنی	۹۴۰ ه.ق. / ۹۱۲ ه.ش. / ۱۵۳۳ م.
۲	مرآت الممالک	سیدی علی رئیس (کاتبی) (۱۵۶۳ - ۱۴۶۳ م.)	دریاسالار و ادیب	عثمانی	۹۶۴ ه.ق. / ۹۳۵ ه.ش. / ۱۵۵۶ م. (دوره شاه طهماسب)
۳	سفرنامه برادران شرلی	آنتونی شرلی (۱۶۳۵ - ۱۵۶۵ م.) Anthony Shirley رابرت شرلی (۱۶۲۸ - ۱۵۸۱ م.) Robert Shirley	جهانگرد	انگلیس	۱۰۰۸ ه.ق. / ۹۷۸ ه.ش. / ۱۵۹۹ م. (دوره شاه عباس اول)
۴	ایتر پرسیکوم	ژرژ تکتاندر فن در یابل (۱۶۱۴ - ؟ م.) George Tectander Vander Iabel	سفیر و دیپلمات	آلمان	۱۰۱۳ ه.ق. / ۹۸۳ ه.ش. / ۱۶۰۵ م. (دوره شاه عباس اول)
۵	سفرنامه فیگوتروا	دن گارسیا سیلوا فیگوتروا (۱۶۲۴ - ۱۵۵۰ م.) Garcia de Silva Figueroa	سفیر و دیپلمات	اسپانیا	۱۰۳۰ - ۱۰۰۶ ه.ق. / ۹۹۹ - ۹۷۶ ه.ش. / ۱۶۲۱ - ۱۵۹۸ م.
۶	سفرنامه پیتر و دلاواله (قسمت مربوط به ایران)	پیتر و دلاواله (۱۶۵۲ - ۱۵۸۶ م.) Pietro Della Valle	نویسنده، خاورشناس و جهانگرد	ایتالیا	۱۰۲۵ ه.ق. / ۹۹۵ ه.ش. / ۱۶۱۷ م.
۷	سفرنامه کاتف	فدت آفاناس یویچ کاتف	بازرگان	روسیه	۱۰۳۲ ه.ق. / ۱۰۰۱ ه.ش. / ۱۶۲۳ م.

۸	سفرنامه توماس هربرت و گزارش رابرت استودارت	تامس هربرت (۱۶۸۲/۱۶۰۶ م.) Thomas Herbert	دپلمات	انگلیس	۱۰۳۶ ه.ق / ۱۰۰۵ ه.ش / ۱۶۲۷ م.
۹	سفرنامه استودارت	رابرت استودارت Robert Stodart	دپلمات	انگلیس	۱۰۳۷ ه.ق / ۱۰۰۶ ه.ش / ۱۶۲۸ م.
۱۰	اولین سفرای ایران و هلند	یان اسمیت Ian Smith	دپلمات	هلند	۱۰۳۷ ه.ق / ۱۰۰۶ ه.ش / ۱۶۲۸ م.
۱۱	سیاحت‌نامه اولیا چلیبی	اولیا چلیبی (۱۶۸۲-۱۶۱۱ م.) Evliya Celebi	کاشف و جهانگرد	عثمانی	۱۰۵۰ ه.ق / ۱۰۱۹ ه.ش / ۱۶۴۰ م.
۱۲	سفرنامه تاورنیه	ژان باتیست تاورنیه (۱۶۸۹-۱۶۰۵ م.) Jean Baptiste Tavernier	بازرگان و جهانگرد	فرانسه	۱۰۷۸-۱۰۴۱ ه.ق / ۱۰۴۶-۱۰۱۰ ه.ش / ۱۶۶۸-۱۶۳۲ م.
۱۳	سفرنامه آدام التاریوس (بخش ایران)	آدام التاریوس (۱۶۷۱-۱۶۰۳ م.) Adam Olearius	ریاضی‌دان و جغرافی‌دان	آلمان	۱۰۶۴ ه.ق / ۱۰۳۲ ه.ش / ۱۶۵۴ م.
۱۴	سیاحت‌نامه شاردن	ژان شاردن (۱۷۱۳-۱۶۴۳ م.) Jean Chardin	جواهرفروش و جهانگرد	فرانسه	۱۰۸۷-۱۰۷۴ ه.ق / ۱۰۵۵-۱۰۴۲ ه.ش / ۱۶۶۴-۱۶۷۷ م.
۱۵	زیبایی‌های ایران	آندره دولیه دلاند (۱۷۱۵-۱۶۲۱ م.) (م.)	جهانگرد و نویسنده	فرانسه	۱۰۷۵ ه.ق / ۱۰۴۲ ه.ش / ۱۶۶۴ م.
۱۶	سفرنامه آبه کاره در ایران	بارتلمی آبه کاره (۱۷۰۰-۱۶۴۰ م.) (م.) Barthelemy Abbe Carre	جهانگرد و کارگزار	فرانسه	۱۰۸۵-۱۰۵۳ ه.ق / ۱۰۸۳-۱۰۵۰ ه.ش / ۱۶۷۴-۱۶۷۲ م.
۱۷	سفرنامه سانسون	نیکلا سانسون Nicola Sanson	کشیش و مبلغ مذهبی	فرانسه	۱۰۹۴ ه.ق / ۱۰۶۱ ه.ش / ۱۶۸۳ م. (دوره شاه سلیمان)
۱۸	سفرنامه کمپفر	انگلبرت کمپفر (۱۷۱۶-۱۶۵۱ م.) (م.) Engelbert Kaempfer	پزشک و طبیعی‌دان	آلمان	۱۰۹۶-۱۰۹۴ ه.ق / ۱۰۶۳-۱۰۶۱ ه.ش / ۱۶۸۵-۱۶۸۳ م.
۱۹	گزارش سفیر کشور پرتغال در دربار شاه سلطان حسین صفوی	گرگوریو پیرا فیدالگو Gregorio Pereira Fidalgo	سفیر و دپلمات	پرتغال	۱۱۰۸ ه.ق / ۱۰۷۵ ه.ش / ۱۶۹۷ م.
۲۰	سفرنامه کارری	جووانی فرانچسکو جملی کارری (۱۷۲۵-۱۶۵۱ م.) Giovanni Francesco Gemelli Careri	جهانگرد و نویسنده	ایتالیا	۱۱۰۹ ه.ق / ۱۰۷۶ ه.ش / ۱۶۹۸ م.
۲۱	سفیر زیبا	ماری کلود پتی	دپلمات	فرانسه	۱۱۱۷ ه.ق / ۱۰۸۴ ه.ش / ۱۷۰۶ م. (دوره شاه سلطان حسین)
۲۲	سفرنامه کروسینسکی	تادیوزودار کروسینسکی (۱۷۵۶-۱۶۷۵ م.) Tadeusz Jude Krusinski	کشیش و مبلغ مذهبی	لهستان	۱۱۳۷-۱۱۱۹ ه.ق / ۱۱۰۳-۱۰۸۵ ه.ش / ۱۷۲۵-۱۷۰۷ م.
۲۳	سفارت‌نامه‌های ایران	جمعی از سفرای عثمانی	سفیر و دپلمات	عثمانی	از دوره شاه سلطان حسین تا دوره فتحعلی‌شاه
۲۴	سفرنامه ژان اوتر (عصر نادرشاه)	ژان اوتر (?-۱۷۰۷ م.) Jean Otter	مترجم، سفرنامه‌نویس و نقاش	فرانسه	۱۱۴۸ ه.ق / ۱۱۱۴ ه.ش / ۱۷۳۶ م.
۲۵	سفرنامه کارستن نیبور	کارستن نیبور (۱۸۱۵-۱۷۳۳ م.) Carsten Niebuhr	جهانگرد، نقشه‌نگار و ریاضی‌دان	آلمان	۱۱۷۸ ه.ق / ۱۱۴۳ ه.ش / ۱۷۶۵ م. (دوره کریم خان زند)
۲۶	مشاهدات سفر از بنگال به ایران	ویلیام فرانکلین (۱۸۳۹-۱۷۶۳ م.) (م.) William Francklin	سرهنگ ارتش و خاورشناس	انگلیس	۱۲۰۰ ه.ق / ۱۱۶۴ ه.ش / ۱۷۸۶ م.

در ادامه ۲۶ نسخه چاپی یا الکترونیکی از سفرنامه‌ها فراهم آمده و مورد مطالعه قرار گرفتند. از بین ۲۶ عنوان سفرنامه مذکور فقط شش سفرنامه به موضوعات گوناگون حمام‌ها اشاره داشته که مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. این سفرنامه‌ها به ترتیب تاریخ

می‌شود (جر، ۱۳۶۷: ذیل واژه حمام). حمام را به گرمابه معنا کرده‌اند (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل واژه حمام) "محلی که در آن استحمام کنند، گرمابه" (معین، ۱۳۷۱: ذیل واژه حمام) و برای واژه گرمابه نیز، واژه‌های مترادف دیگری همچون گرمابه، گرمابان و گرموان آورده شده است.

از منظر تخصصی، در کتب و منابع معماری، محمدکریم پیرنیا در خصوص این واژه چنین توضیح داده است: "واژه گرمابه مرکب از دوکلمه گرم و آبه است. در اینجا آبه به معنی آب نیست، یا به عبارتی، گرمابه مساوی آب گرم نیست بلکه به محل ساختمان گفته می‌شده، مثل سردابه (ساختمان سرد)، گورابه (یعنی قبرستان یا مقبره)..." (پیرنیا، ۱۳۷۲: ۱۹۷). علی‌اکبر خان محمدی در ترجمه یک مقاله، نکته‌ای را در این باب متذکر شده است که: "تا این اواخر فکر می‌کردم که واژه گرمابه، فارسی حمام، لغتی است مرکب از آب و گرم، مضاف و مضاف الیه مغلوب، و یا بدل از کسره نسبت و به همان معنی محل آب گرم [که پیرنیا اشاره کرده است] ولی... پسوند آبه یک لغت مربوط به آیین مهری و به معنی غار و پناهگاه است. مشابه آن، مهرابه یعنی پناهگاه و محل اجتماع مهریان بوده..." (آسانووا و دوو، ۱۳۸۲: ۱۶۴).

هاشم رضی نیز معتقد است که "... و پسوند آبه، آوه که در واژه‌های گرمابه، سردابه و جز آن به نظر می‌رسد به معنای جای مسقف با سقف ضربی هلالی و قوس‌دار است که مهرابه‌ها را چنین بنا می‌کردند و سقف حمام‌ها و سردابه یا زیرزمین‌ها برای سکونت چنین ساختی را داشتند. واژه آبه در زبان فرانسوی به صورت Abbaye و در انگلیسی به شکل Abbey به معنای دیر و معبد است..." (رضی، ۱۳۷۱: ۸۸).

تاریخچه ساخت حمام را به بقراط پزشک یونانی نسبت داده‌اند (سجادی، ۱۳۸۲: ۵). در متون پارسی، ساخت حمام به جمشید نسبت داده شده است (خواندمیر، ۱۳۵۳: ۱۷۸؛ طبری، ۱۳۶۲: ۱۱۸). به نظر می‌رسد که تاریخ و چگونگی دقیق ساخت و ابداع حمام در حاله‌ای از ابهام باقی مانده و بیشتر رنگ و بوی اساطیری به خود گرفته است. اما در دوره تاریخی، برخلاف دانسته‌های بسیار درباره مراسم تطهیر و تغسیل، متأسفانه از حمام و استحمام در دوره هخامنشی (تجویدی، ۲۵۳۲: ۱۷۳) دوره اشکانی (فخار

عبارت‌اند از سفرنامه فیگوئروا، سفرنامه پیتر و دلاواله (قسمت مربوط به ایران)، سفرنامه آدام اولتاریوس (بخش ایران)، سیاحت‌نامه شاردن، سفرنامه کمپفر و مشاهدات سفر از بنگال به ایران.

۴. چهارچوب نظری تحقیق

۴-۱. سفر و سفرنامه نویسی

سفر در لغت یعنی بیرون‌شدن از شهر خود و به محلی دیگر رفتن. خداوند تعالی در قرآن کریم، در آیات متعددی از جمله در آیه ۷۰ سوره مبارکه اسرا و آیه ۶۹ سوره مبارکه نمل، بر اهمیت و ضرورت سفر تأکید فرموده است. سفر در اسلام با هجرت تاریخ‌ساز پیامبر اکرم (ص) آغاز شد و از ایشان نقل است که طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ وَ مُسْلِمَةٍ؛ و همچنین اُطْلَبُوا الْعِلْمَ وَلَوْ بِالصَّيْنِ. بر اساس همین حدیث شریف، "طلب علم فریضه است؛ و طلب باید کردن، اگر خود به چین و ماچین باید رفتن" (عین القضاة، بی تا: ۶۵-۶۴).

امام محمد غزالی، بر اساس آموزه‌های دینی و نیازهای مسلمانان، سفر را بر پنج قسم می‌داند: سفر در طلب علم، سفر برای عبادت، سفر برای فرار از اسبابی که به حال دین مضر است، سفر برای تجارت و طلب دنیا و سفر تماشا و تفریح (غزالی، ۱۳۶۱: ۳۶۱-۳۵۸؛ به اختصار).

از سویی دیگر، اهمیت و ارزش بررسی و مطالعه تحلیلی سفرنامه‌ها، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین منابع مکتوب درباره تاریخ ایران زمین، ضرورتی انکارناپذیر است. اما باید توجه داشت که به دلایل متعددی، از جمله اهداف و اغراض سیاسی، برداشت‌های ناصواب، عدم آگاهی به مبانی اندیشه و فرهنگ، عدم تسلط به ظرافت‌های زبان فارسی، و دیگر دلایل؛ تصویر ترسیم‌شده توسط سفرنامه‌نویسان، بعضاً با واقعیات موجود جامعه در آن روزگاران، مطابقت تام و تمام ندارد. از میان عوامل فوق‌الذکر، اهداف جهانگردان نقش مهم‌تری نسبت به سایر عوامل داشته‌اند. به‌طورکلی، سفرها با اهداف مذهبی، سیاسی، اقتصادی، علمی و هنری، نظامی و ماجراجویانه صورت می‌گرفته‌اند.

۴-۲. حمام‌های ایرانی

حمام واژه‌ای است عربی از ریشه حَمَم؛ به معنی گرمابه و محلی برای شستشوی سر و تن؛ و به‌صورت حمامات جمع بسته

می‌رسد که حمام این شهر نیز متعلق به دوره ایلخانی باشد (موسوی، ۱۳۷۶: ۲۱۷-۲۰۵).

اغلب حمام‌های باقی‌مانده از دوره تیموری در خاک فعلی ایران نیستند. "در حفاری‌های اطراف بلخ، نمونه‌هایی از حمام در قرن پانزدهم میلادی [نهم ه.ق.] یافت شده که به‌خوبی بیانگر حمام در آن دوره است." (کشاورزی، ۱۳۷۶: ۱۹). یکی دیگر از حمام‌های این دوران، در شهر سبز قرار دارد (گلمبک و ویلیبر، ۱۳۷۴: ۱۲۷). حمام اوبه، در خاک امروزی افغانستان نیز از دیگر حمام‌های دوره تیموری است که البته معلوم نیست الحال نیز وجود دارد یا خیر (همان: ۴۷۷). برخی از حمام‌های دوره شیانیان که پس از سقوط تیموریان به قدرت رسیدند نیز در ازبکستان برجای‌مانده است (آسانووا و دوو، ۱۳۸۲: ۱۶۷). اما در خاک فعلی ایران، به نظر می‌رسد که بنای اولیه حمام افروشته نطنز (اعظم واقفی، ۱۳۷۴: ۲۹۰) حمام میرعماد کاشان (نراقی، ۱۳۷۴: ۲۹۹) و حمام پهنه سمنان (حقیقت، ۱۳۴۷: ۹۷) از دوره تیموری برجای‌مانده باشند.

اوج درخشان معماری حمام‌ها را باید در دوره صفوی جستجو کرد. در این دوره، حمام‌ها به تعداد زیاد و در مقیاس وسیع شهری احداث شدند، به‌نحوی که حتی محلات کوچک شهر نیز حداقل دارای یک حمام بودند، ضمن اینکه در حاشیه شهرها، کنار دروازه‌های ورودی، مراکز عمومی شهرها، در طول بازار اصلی و جنب مدارس و مساجد نیز حمام‌های عمومی بزرگی بنا می‌شدند. به لحاظ تعداد حمام‌ها، شاردن اشاره می‌کند که در زمان اقامت وی اصفهان دارای ۱۶۲ مسجد، ۴۸ مدرسه، ۱۸۰۲ کاروان‌سرا، ۲۷۳ حمام و ۱۲ قبرستان بوده است (شاردن، ۱۳۶۲: ۲۰۳). تحولات اساسی در الگوی ساخت حمام‌ها، از جمله ایده ساخت حمام‌های دوگانه (حمام دوقلو) در دوره صفوی شکل گرفت. همچنین در این دوره باید به نهضت ساخت حمام به‌عنوان یک بنای عام‌المنفعه اشاره کرد (طیسی و همکاران، ۱۳۸۶: ۵۲).

تحولات و تغییرات پایدار و نهادینه این دوران باعث شد که روند تغییرات حمام‌ها از دوره صفوی به بعد، بسیار به‌کندی صورت گیرد. معماری حمام‌ها در دوره‌های زند و قاجار تغییر چندانی به خود ندید. رواج حمام‌های خصوصی در منازل از جمله ویژگی‌های تاریخی حمام‌ها در دوره قاجار است. با فزونی یافتن

اطلاعات اندکی در دست است. (تهرانی، ۱۳۶۶: ۱۶۸) و دوره ساسانی (پیرنیا، ۱۳۷۲: ۱۹۸)

از نخستین حمام‌های اسلامی باید از حمام‌های قصرهای اموی (قصر عمره و خربه‌المفجر) نام برد که تحت‌تأثیر الگوهای هلنی و بیزانسی (پاپادوپولو، ۱۳۶۸: ۹۹) و هنر ساسانی (هوک و مارتن، ۱۳۷۵: ۳۱) بنا شده‌اند. در دوره خلافت عباسیان، با توسعه شهرها و ایجاد شهرهای جدید، به‌تدریج گرمابه‌ها به‌عنوان یکی از اجزای مهم شهری، جای خود را یافته و نقش خود را به‌عنوان یکی از عناصر شکل‌دهنده مراکز شهری یا محله‌ای تثبیت کردند (پاپادوپولو، ۱۳۶۸: ۱۰۷). مقدسی (مقدسی، ۱۳۶۱: ۱۱۸) و بلاذری (بلاذری، ۱۳۴۶: ۲۱۰) از حمام‌های بصره و یعقوبی از حمام‌های بغداد به نیکی یاد کرده‌اند (یعقوبی، بی‌تا: ۲۲).

از حمام‌های دوره سامانی باید از گرمابه‌های یافته شده در کاوش‌های نیشابور یادکرد (Wilkinson, 1987: 270). بقایای حمام دیگری از دوره سامانی، در شهر جرجان یافت شده است (Kiani, 1984: 27). درباره حمام‌های ایران در دوره آل بویه، در کتب تاریخی مطالب زیادی نیست. به نظر می‌رسد حمامی که در سیراف (بندر طاهری) یافت شده است متعلق به قرن سوم و چهارم هجری، یعنی دوران حکومت آل بویه باشد (معصومی، ۱۳۷۴: ۸۰). حمام قدیمی شهر کنگاور، متعلق به قرن چهارم یکی از معدود حمام‌هایی است که علی‌الظاهر در جریان کاوش‌های معبد آناهیتا تخریب شده است (کامبخش فرد، ۱۳۷۴: ۲۸). حمام‌های مکشوفه از دوره اسلامی شهر بیشاپور فارس نیز به قرن چهارم و پنجم هجری تعلق دارند. تاکنون سه باب حمام در نقاط مختلف شهر بیشاپور شناسایی و گزارش شده است (شاه محمدپور، ۱۳۷۹: ۱۵۸-۱۴۳).

اگرچه ابتدای ورود مغولان به ایران، با کشتار و خرابی و ویرانی همراه بود؛ اما به‌تدریج در اثر درایت، کاردانی و کفایت وزرای ایرانی، تعمیر خرابی‌ها و ساخت‌وساز حمام‌های جدید آغاز شد به‌ویژه که هلاکوخان خیلی زود، حمام مسلمانی را مکان جالب و مناسبی یافت (باستانی پاریزی، ۱۳۶۲: ۴۰۴) و احتمالاً همین امر باعث شد که وی دستور ساخت حمام خان در مراغه را بدهد (پیرنیا، ۱۳۷۲: ۱۹۸). بر اساس کاوش‌های باستان‌شناسی انجام‌شده در شهر تاریخی حریره در جزیره کیش، به نظر

حمام‌های خصوصی منازل، به تدریج حمام‌های عمومی مشتریان خود را از دست دادند. در دوره پهلوی و در همان سال‌های نخستین حکومت رضاشاه، به دستور وزارت بهداشت آن روزگار، حمام‌های خزینه‌دار ملزم به بستن خزینه‌ها و گذاشتن دوش شدند. برخی ساخت نخستین حمام‌های دوشی در ایران را به ممتحن الدوله منسوب می‌دانند (فخاری تهرانی، ۱۳۷۹: ۱۰۳) و برخی نیز معتقدند که "کلنل سیمون اولین کسی است که برای نخستین بار، حمام دوش را به ایران آورده است؛ چنان‌که حمام دوش سیمون واقع در خیابان تختی سابق (اکباتان حالیه) تا مدتی پیش معروف بوده است." (راوندی، ۱۳۷۲: ۵۰۹) و به این ترتیب، تاریخچه حمام‌های سنتی از منظر کالبدی و کارکردهای اجتماعی در دوره پهلوی به پایان می‌رسد.

۵. یافته‌های پژوهش

۵-۱. یافته‌های پژوهش در حوزه مردم‌شناسی

مطالعه حاضر نشان می‌دهد که سفرنامه‌نویسان عمدتاً به چهار موضوع کلی در حیطه مردم‌شناسی علاقه داشته‌اند.

۵-۱-۱. آداب استحمام و آیین‌های متداول حمام‌ها
 آنچه سفرنامه‌نویسان در این موضوع بدان اشاره کرده‌اند عبارت‌اند از توصیف آداب عمومی استحمام؛ ساعت کار حمام‌ها برای زنان و مردان؛ کارکردهای حمام شامل محلی برای ملاقات و گفتگو، و نیز مکانی برای تفریح بانوان؛ فعالیت‌های درون حمام، همچون کیسه کشیدن، مشت‌ومال، اصلاح موی سر (برای مردان)، آرایش و بافتن موی سر (برای بانوان)، حنا بستن و خضاب کردن، ازاله موهای زاید، خال‌کوبی، آهنگ، رقص، ترانه، بازی، نقالی و معرکه‌گیری در حمام؛ صرف غذا، نوشیدن چای، و قلیان کشیدن در حمام؛ برخی آداب و مراسم همچون ختنه‌سوران و قرق کردن حمام. موارد دیگری همچون مزد حمامی و انعام کارگران و ضرب‌المثل درباره حمام نیز دیده شده است. (جدول ۲)

جدول ۲. توصیف آداب استحمام و آیین‌های متداول حمام‌ها.

متن قرائت شده	گزاره‌های استخراج شده
زنان و دختران پیشه‌وران و طبقات پائین، به طور گروهی در شهر حرکت می‌کنند و دسته‌جمعی به حمام یا تفریح و تماشا می‌روند؛ اما زنان متعین و مشخص، هیچ‌گاه از خانه خارج نمی‌شوند، و همواره بادقت مورد	آداب استحمام؛ تفریح زنان در حمام

حراست قرار می‌گیرند، و در خانه‌های خود حمام اختصاصی دارند؛ زیرا مردان ایرانی، نسبت به زنان خویش حسودترین مردان جهانند (فیگوتروا، ۱۳۶۳: ۱۵۸).

رنگ کردن دست‌ها را با حنا به اصطلاح خانبدان می‌گویند (دلاواله، ۱۳۷۰: ۱۶۵).

بلافاصله پس از عمل [ختنه] او را به گرمابه بردند، و هنگام خروج از حمام، البسه سفید نوی به تن وی کردند. طی این تشریفات، حضار به مناسبت گرویدن حاکم کل آرامنه به آئین اسلام، دعا می‌خواندند و به‌افتخار مذهب محمدی (ص) سلام‌وصلوات می‌فرستادند و از درگاه احدیت استغاثه می‌کردند که تمام مسیحیان ایران به مذهب حق هدایت شوند. بعد از دو ساعت، سور مفصلی برای مدعوین ترتیب داده شد. این نهار در خانه آقا زمان، مباشر مادر شاهنشاه تهیه شده بود، چون اعضای خانواده حاکم تازه‌مسلمان، هنوز به آئین اسلام تشریف نجسته بودند، و ناپاک به شمار می‌رفتند (شاردن، ۱۳۴۵، ج ۳: ۲۴۰).

مشت‌ومال نیز یکی دیگر از داروهای بزرگ ایرانیان است و همین که کسی احساس درد و فرسودگی می‌کند، به پشت دراز می‌کشد و دلاک یا خدمتکار روی شکم او قرار می‌گیرد و او را مالش می‌دهد. وی سراسر بدن، به‌خصوص شکم، سپس بطن و بعد اعضا را می‌کوبد، و سپس چند ساعتی آن را مالش می‌دهد و گهگاه، مرهم روغن گردو نیز به بدن می‌مالند تا اعصاب بیمار نرمش، و بهتر گسترش یابد (شاردن، ۱۳۴۵، ج ۷: ۳۶).

استحمام‌کنندگان، در محوطه اول، جامه از تن بیرون می‌آورند و پس از آن لنگی به خود می‌پیچند که از کمر تا زانوها را می‌پوشاند و بعد وارد گرم‌خانه می‌شوند و در آنجا چند لحظه دیگر، دلاکی آب فراوان به روی شانه‌های مشتری می‌ریزد، و سپس کیسه‌ای به دست می‌گیرد و سرتاپای او را چنان به خشونت با کیسه‌مالش می‌دهد که آنها که عادت ندارند گمان می‌برند که پوست تنشانشان کنده خواهد شد. این کار را به فارسی تیمار کردن گویند که به فرانسه، قشو کردن را می‌رساند. سپس سروصورت مشتری را، اگر بخواهد، اصلاح می‌کنند و ناخن‌های دست‌وپایش را می‌گیرند؛ نوره می‌گذارند و بدن را مالش می‌دهند و اندام‌ها را دراز می‌کنند و مدت یک ربع ساعت پیش، آن را به شدت و خشونت مالش می‌دهند. وقتی به این طریق مشتری را خوب مالش و مشت‌ومال دادند، مشتری در خزانه غوطه‌ور می‌شود و هنگام بیرون آمدن از آن، قطیفه سپیدی به خود می‌پیچد و به محوطه اول باز می‌گردد و جامه‌های خود را می‌پوشد (شاردن، ۱۳۴۵، ج ۷: ۳۹).

فرش قالیچه	در اطراف قسمت اول [بینه] نیمکت‌هایی به ارتفاع دو پا از سنگ وجود دارند که روی‌شان را با قالی و حصیر پوشانده‌اند و برای درآوردن لباس، مورد استفاده قرار می‌گیرند (فرانکلین، ۱۳۵۸: ۲۳).
آینه	سرانجام آینه به دست مشتری می‌دهند تا خود را تماشا کند (شاردن، ۱۳۴۵، ج ۷: ۳۹).
بوق حمام	سپیده صبح، پیش از طلوع آفتاب، شاگرد حمامی، پست‌بام می‌رود و با دمیدن در بوق، آمادگی گرمابه را خبر می‌دهد (شاردن، ۱۳۴۵، ج ۷: ۳۸).

۱-۳. مواد مصرفی در حمام‌ها

درباره مواد مورد استفاده در گرمابه‌ها، سفرنامه‌نویسان فقط راجع به واجبی یا نوره، حنا، رنگ و خضاب، گل حمام یا گل سرشوی، عطر و صابون اشاره کرده‌اند؛ و شمار بسیاری از مواد، به‌ویژه مواد آرایشی همچون روشوی یا سفیدآب، گل‌گونه یا سرخاب، آشنان، بابونه، خطمی، لادن، و... را کمتر مورد توجه قرار داده‌اند. (جدول ۴)

گزاره‌های استخراج شده	متن قرائت شده
حنا، رنگ	با این ماده [حنا] که برگ خشک و گرد شده گیاهی است، تمام کف دست و پشت آن را تا مچ رنگ می‌کنند (دل‌واله، ۱۳۷۰: ۱۶۵).
نوره، واجبی	سپس سروصورت مشتری را، اگر بخواهد، اصلاح می‌کنند و ناخن‌های دست‌وپایش را می‌گیرند؛ نوره می‌گذارند و... واجبی که آن را نوره می‌نامند، مانند سرزمین ما، ترکیبی است از آهک و زرنیخ زرد (شاردن، ۱۳۴۵، ج ۷: ۳۹).
لوازم آرایش، عطر	زنان به‌خصوص در گرمابه، باشکوه جلوه می‌کنند و آنجاست که لوازم آرایش و عطر و اسانس‌ها و نیز مهم‌ترین اشیای تجملی خود را پیش چشم دیگران می‌گسترانند و نمایش می‌دهند (شاردن، ۱۳۴۵، ج ۷: ۳۹).

۱-۴. مشاغل حمام

از دید سفرنامه‌نویسان، کارکنان حمام، یا حمامی و گرمابه‌بان بوده‌اند، یا کارگر و دلاک؛ و به مشاغل دیگر حمام همچون تون‌تاب، آبگیر و جامه‌دار اشاره نکرده‌اند. (جدول ۵)

گزاره‌های استخراج شده	متن قرائت شده
کارگر حمام	ده تا دوازده دقیقه بعد از ورود به حمام، کارگران حمام آماده می‌شوند تا مشتری را کیسه بکشند (فرانکلین، ۱۳۵۸، ۲۳).

ده تا دوازده دقیقه بعد از ورود به حمام، کارگران حمام آماده می‌شوند تا مشتری را کیسه بکشند. برای این کار، مشتری طاق‌باز روی زمین دراز می‌کشد و بالشتی زیر سرش گذاشته می‌شود و سپس کار کیسه کشیدن با کیسه‌ای که از پشم شتر بافته شده، شروع می‌شود و به این وسیله تمام چرک‌های بدن گرفته می‌شود. پس از اتمام کار کیسه، چند سطل آب گرم روی او ریخته می‌شود و به قسمت لباس کن هدایت می‌شود و در آنجا به تانی لباس می‌پوشد و یک قلیان تازه در اختیارش گذاشته می‌شود تا بکشد (فرانکلین، ۱۳۵۸: ۲۳).

ساعات کار	ساعت حمام رفتن از این‌قرار است که مردان از صبح تا چهار بعدازظهر، و زنان باقی روز را تا نیمه‌شب به گرمابه می‌روند و هنگامی که گرمابه برای زنان آماده شد، دلاک‌های مرد می‌روند، و دلاک‌های زن جای آن‌ها را می‌گیرند (شاردن، ۱۳۴۵، ج ۷: ۳۸).
-----------	---

۱-۲. وسایل مورد استفاده در حمام‌ها

بسیاری از سفرنامه‌نویسانی که درباره حمام‌ها مطالبی نگاشته‌اند، هرچند نه کامل و جامع، اما به وسایل و ابزار مورد استفاده در گرمابه‌ها نیز اشاره کرده‌اند. لنگ (قطیفه یا قدیفه)، کیسه، لیف، سنگ‌پا، آینه، بقچه حمام، فرش حمامی، طاس، دلو (دول)، سطل، لگنچه، حوله، اسباب و لوازم آرایش (برای بانوان)، تیغ، حجامت، تشتک اصلاح و تیغ سلمانی (برای مردان)، چراغ، دیگ، و بوق حمام جزء وسایل برشمرده شده در متن سفرنامه هستند. (جدول ۳)

گزاره‌های استخراج شده	متن قرائت شده
تشتک اصلاح سلمانی‌ها، کاسه‌ای است به گودی کف دست. با آب آن که همیشه سرد است، دست‌ها را خیس می‌کنند و سر را مدتی خوب با آن مالش می‌دهند. پس از این عمل، با تیغ کوچکی، همچنان که وصف کردم، سر را می‌تراشند (شاردن، ۱۳۴۵، ج ۷: ۲۷).	
لنگ؛ قطیفه؛ کیسه	استحمام کنندگان، در محوطه اول، جامه از تن بیرون می‌آورند و پس از آن لنگی به خود می‌پیچند که از کمر تا زانو را می‌پوشاند... و سپس کیسه‌ای به دست می‌گیرد و... هنگام بیرون آمدن از آن، قطیفه سپیدی به خود می‌پیچد و به محوطه اول باز می‌گردد و جامه‌های خود را می‌پوشد (شاردن، ۱۳۴۵، ج ۷: ۳۹).
کیسه؛ سطل؛ قلیان	پس از اتمام کار کیسه، چند سطل آب گرم روی او ریخته می‌شود و به قسمت لباس کن هدایت می‌شود و در آنجا به تانی لباس می‌پوشد و یک قلیان تازه در اختیارش گذاشته می‌شود تا بکشد (فرانکلین، ۱۳۵۸: ۲۳).

چون گرمابه‌ها، همچنان که یکی از وسایل حفظ پاکیزگی جسم است، یکی از بزرگ‌ترین وسایل درمانی مهم شرقی‌ها بر ضد اکثر بیماری‌هاست، در اینجا از آن گفتگو خواهیم کرد. استفاده از حمام نه تنها در ایران همگانی و رایج است؛ بلکه بیشتر از هر کشور دیگر شرقی معمول است (شاردن، ۱۳۴۵، ج ۷: ۳۷).	درمان؛ پاکیزگی جسم؛
از نظر تندرستی... گرمابه برای ازاله همه کثافات ناشی از مواد سیال بدن (خون، بلغم، خلط) که از مسامات پوست می‌تراود، ضرورت دارد، زیرا گرمای هوا و حمام رفتن، مسامات را باز نگاه می‌دارد. برای آنکه تبخیر مدام بدن، ادامه داشته باشد، باید غالباً به گرمابه رفت، زیرا هنگامی که مسامات مسدود و گرفته شود و تبخیر امکان نداشته باشد، خارش‌های تحمل‌ناپذیری در بدن تولید می‌گردد که بهترین نمودار آن بی‌حسی پا یا دست است. داروی فوری و مطمئن این کار، گرمابه است (شاردن، ۱۳۴۷، ج ۷: ۳۸).	دفع مواد زاید بدن

۳-۵. وجوه دینی و مذهبی حمام‌ها

یکی دیگر از موضوعات موردتوجه سفرنامه‌نویسان، وجوه مذهبی حمام‌ها بوده است که هرچند کم، ناقص و بعضاً اشتباه ثبت شده‌اند؛ اما همین اندک نیز نشان می‌دهد که بعضی از ایشان به مسائلی فراتر از حدود صورت و شکل گرمابه‌ها نیز توجه داشته‌اند. (جدول ۷)

جدول ۷. وجوه دینی و مذهبی حمام‌ها.

گزاره‌های استخراج‌شده	متن قرائت‌شده
ممنوع بودن ورود خارجی‌ها به حمام‌های خود حساسیت نشان می‌دهند. چنانچه متوجه شوند که فرد خارجی قصد دخول به حمام را دارد، مانع می‌شوند. اما من با دادن هدایای کوچک و به علت اینکه در یک خانواده ایرانی زندگی می‌کنم، می‌توانم هر وقت بخواهم، البته شب‌ها و به طور خصوصی، به حمام بروم. درحالی‌که آقای جونز، که یکی از اعضای هیئت نمایندگی شرکت انگلیسی بصره است و اینک در شیراز است، یک شب که به حمام رفت و لخت شد؛ صاحب حمام به محض اینکه پی برد او خارجی است، به وی تکلیف کرد که حمام را ترک کند و چنین استدلال کرد که اگر معلوم شود او یک نفر فرنگی را به حمام راه داده است، هم مشتری‌های خود را از دست می‌دهد، و هم آبرویش می‌رود، زیرا به‌این‌ترتیب، حمامش نجس می‌شود؛ و این امر خیلی جالب است، زیرا من شنیده‌ام که در ترکیه درست عکس این است و خارجی‌ها از هر مذهبی که باشند می‌توانند هر وقت که مایل باشند، به هر حمامی بروند. (فرانکلین، ۱۳۵۸، ج ۲۴).	گزاره‌های استخراج‌شده

سلمانی	من سلمانی‌هایی دیده‌ام که فقط ده سال دارند و بامهارت اصلاح می‌کنند... گویی فقط تیغ را روی سر گردش می‌دهند و این کار در یک‌لحظه انجام می‌گیرد، صورت را هم به همین طرز می‌تراشند (شاردن، ۱۳۴۵، ج ۷: ۳۹).
دلاک	پس از آن لنگی به خود می‌پیچند که از کمر تا زانو را می‌پوشاند و بعد وارد گرم‌خانه می‌شوند و در آنجا... دلایکی آب فراوان به روی شانه‌های مشتری می‌ریزد (شاردن، ۱۳۴۵، ج ۷: ۳۶).

۲-۵. مباحث پزشکی و بهداشتی حمام‌ها

دومین محور اصلی موردتوجه سفرنامه‌نویسان، مسائل و مباحث پزشکی حمام‌ها بوده است؛ از حجامت و مشت‌ومال، تا پیشگیری و رعایت بهداشت. (جدول ۶)

جدول ۶. مباحث پزشکی و بهداشتی حمام‌ها.

گزاره‌های استخراج‌شده	متن قرائت‌شده
فصد، حجامت	فصد خون بی‌هیچ تشریفات در میان ایرانیان انجام می‌گیرد. من هزاران بار، در کوچه به مردمی برخورد‌ه‌ام که در کار فصد بوده‌اند... دلاک، تسمه چرمینی بیرون می‌آورد و بازوی بیمار را محکم با آن می‌بندد. سپس بی‌آنکه بازو را مالش دهد یا ورید را جستجو کند، نیشترش را... بیرون می‌کشد و... رگ را می‌شکافد. خون به زمین جاری می‌گردد و وقتی مقدار ریزش آن را کافی تشخیص داد، نوارپیچی را می‌گیرد و از یک گوشه نیم‌تنه خود اندکی پنبه که نیم‌تنه‌اش به‌تمامی از آن است، می‌کند و روی زخم می‌گذارد، و دستمال بیمار بردبار را برمی‌دارد و روی آن می‌بندد. به این طریق، فصد انجام شده است، و معمولاً برای آن، دو سو (معادل نیم‌شاهی) می‌پردازند (شاردن، ۱۳۴۵، ج ۷: ۲۶).
مشت‌ومال	سراسر بدن را چنان مشت‌ومال می‌دهند که گویی می‌خواهند در رفتگی استخوان را جا بیندازند (شاردن، ۱۳۴۵، ج ۷: ۲۷).
کثیفی حمام؛ امراض مسری	اما بیماری شرم‌آور مقاربتی (سیفلیس) چنان سخت در ایران ریشه دوانیده است که بیش از نیمی از مردم به آن دچارند... بر اثر خوردن و آشامیدن با مبتلایان و در نتیجه شستشو در حمام‌های عمومی، حتی فقط به علت معاشرت خانوادگی با شخص مبتلا، همه به این بیماری دچار می‌شوند (شاردن، ۱۳۴۵، ج ۷: ۳۰).
امراض مسری؛ کثیفی حمام	چون همه‌گونه مردم، بی‌تفاوت، در این گرمابه‌ها تن می‌شویند، بیماران مانند اشخاص تندرست، بیماران مقاربتی و مبتلایان به بیماری‌های مسری دیگر نیز یک جا شستشو می‌کنند؛ لذا غالباً اتفاق می‌افتد که در این خزانه، افراد تندرست دچار همان بیماری‌ها شوند. جوانان بسیاری دیده شده‌اند که بی‌هم‌خوابگی با زنان مبتلا، دچار بیماری شده‌اند و حال آنکه نمی‌توان شکی داشت که تنها در چنان جایی (خزانه) مبتلا به بیماری شده‌اند (شاردن، ۱۳۴۵، ج ۷: ۴۱).

و سومی برای اقلیت‌های غیرمسلمان ساخته شده است (طیسی، ۱۳۹۱: ۱۰۲). هرچند به تحقیق، هیچ یک از سفرنامه‌نویسان قصد بررسی حمام‌ها از منظر گونه‌شناسی کالبدی را نداشته‌اند؛ اما اشاراتی به انواع حمام‌ها داشته‌اند. (جدول ۸)

جدول ۸. توصیف گونه‌شناسی کالبدی و عملکردی حمام‌ها.	متن قرائت شده	گزاره‌های استخراج شده
زنان و دختران پیشه‌وران و طبقات پائین، به طور گروهی در شهر حرکت می‌کنند و دسته‌جمعی به حمام یا تفریح و تماشا می‌روند؛ اما زنان متعین و مشخص، هیچ‌گاه از خانه خارج نمی‌شوند، و همواره بادقت مورد حراست قرار می‌گیرند، و در خانه‌های خود حمام اختصاصی دارند (فیگوئروا، ۱۳۶۳: ۱۵۸).	حمام اختصاصی	حمام اختصاصی
حمام مردها از زن‌ها جداساز و به‌استثنای مردم بسیار فرودست، کمتر کسی از حمام عمومی استفاده می‌کند (فیگوئروا، ۱۳۶۳: ۳۳۲).	حمام مردانه/ مردانه حمام عمومی	حمام مردانه/ مردانه حمام عمومی
شاردن در سفرنامه خود از حمامی به نام حمام یهودیان نام می‌برد که مسلماً مخصوص اقلیت یهودیان اصفهان بوده است (شاردن، ۱۳۶۲: ۱۲۳).	حمام اقلیت‌های مذهبی	حمام اقلیت‌های مذهبی
ثروتمندان بزرگ، گرمابه خصوصی در خانه دارند، افراد یک‌طبقه پائین‌تر، گرمابه به خانه‌شان متصل است و هر وقت دلشان بخواهد به طور خصوصی از آن استفاده می‌کنند (شاردن، ۱۳۶۲: ۳۷).	حمام اختصاصی	حمام اختصاصی
حمام و کبوترخانه و کلاه‌فرنگی باغ را چنان باسلیقه ساخته‌اند که شاه با همه دربارانش شب را به‌راحتی می‌تواند در آنجا به سر آورد (کمپفر، ۱۳۶۳: ۲۴۰).	حمام حکومتی	حمام حکومتی

۵-۴-۲. فضاها و ریزفضاهای حمام‌ها

فضاهای حمام‌های ایرانی بر چهار دسته هستند. فضاهای اصلی شامل بینه، گرم‌خانه، خزینه و چال‌حوض؛ فضاهای ارتباطی شامل سردر، هشتی، دالان و میان‌در؛ فضاهای خدماتی شامل دهلیز، آبریزگاه، نوره‌خانه، بام و برف‌انداز و نهایتاً فضاهای تأسیساتی شامل تون، انبار سوخت، گاو رو، چاه و منبع، و گنداب (طیسی، ۱۳۹۱: ۶۱-۵۶). (تصویر ۱) در سفرنامه‌ها فقط سه فضای اصلی بینه، گرم‌خانه و خزینه موردتوجه بوده است. (جدول ۹)

ایرانیان به سه دلیل به گرمابه می‌روند: به علت مذهبی، به‌خاطر تندرستی، برای پاکیزگی. مذهب مقرر داشته است که هر شخص کثیف، سراسر بدنش را بشوید و این کار در خزانه حمام انجام می‌پذیرد و چون مجامعت از نظر شرعی، نوعی آلودگی به شمار می‌رود، هستند کسانی که در یک روز، بیش از یک‌بار به حمام می‌روند (شاردن، ۱۳۴۵، ج ۷: ۲۶).

ساعت حمام رفتن از این‌قرار است که مردان از صبح تا چهار بعدازظهر، و زنان باقی روز را تا نیمه‌شب به گرمابه می‌روند و هنگامی که گرمابه برای زنان آماده شد، دلاک‌های مرد می‌روند، و دلاک‌های زن جای آن‌ها را می‌گیرند (شاردن، ۱۳۴۵، ج ۷: ۳۸).

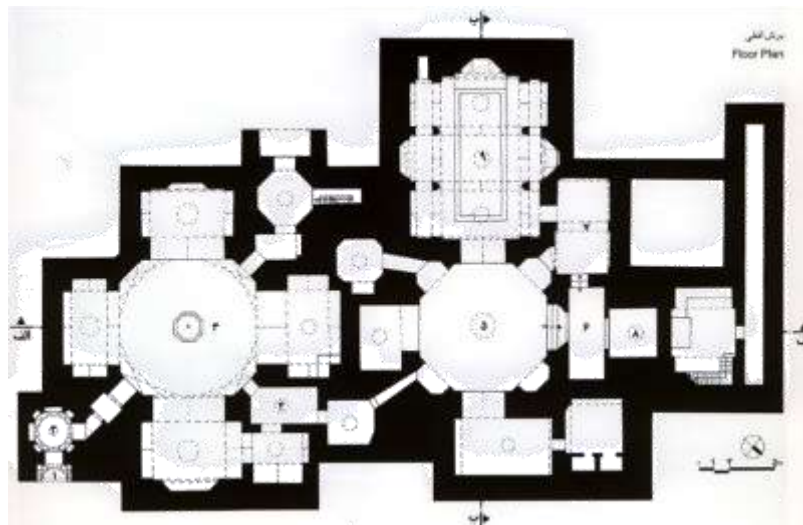
۵-۴-۳. معماری گرمابه‌ها

نهایتاً آخرین محور موردتوجه سفرنامه‌نویسان، معماری و ساختمان گرمابه‌ها بوده است که طی آن به چهار موضوع کلی به شرح زیر اشاره کرده‌اند.

۵-۴-۱. گونه‌شناسی کالبدی و عملکردی حمام‌ها

حمام‌ها را برحسب مقولات مختلف، می‌توان به گونه‌های متعدد دسته‌بندی کرد. حمام‌ها بر اساس نوع استقرار به دودسته حمام‌های ثابت و حمام‌های سیار دسته‌بندی می‌شوند. حمام‌ها بر اساس موقعیت استقرار به دودسته حمام‌های شهری و حمام‌های مناطق غیرشهری تقسیم می‌شوند. حمام‌ها را بر اساس تنوع اقلیمی به حمام‌های اقلیم گرم و خشک، اقلیم سرد و کوهستانی، اقلیم گرم و مرطوب و اقلیم معتدل و مرطوب تقسیم‌بندی می‌کنند (طیسی و دیگران، ۱۳۸۶). حمام‌ها را بر اساس کاربری می‌توان به دودسته تقسیم کرد. نخست حمام‌های عمومی؛ شامل حمام‌های مراکز شهرها، حمام‌های مراکز محلات، حمام‌های اقلیت‌های مذهبی، حمام‌های قرنطینه، حمام‌های عمومی روستاها، حمام‌های بین‌راهی و حمام‌های آبگرم؛ و حمام‌های غیرعمومی یا اختصاصی؛ شامل حمام‌های درون کاخ‌ها و عمارات حکومتی، حمام‌های منازل اعیان شهر و حمام‌های منازل عامه مردم. شکل و کالبد معماری حمام‌ها نیز از منظر عملکرد سه گونه‌اند. حمام‌های منفرد که متداول‌ترین حمام‌های ایرانی هستند. ساخت حمام‌های دوقلو در دوره صفوی و در اثر ضرورت‌ها و الزامات مذهبی متداول شد. از حمام‌های سه‌گانه یا سه‌قلو فقط یک حمام وجود دارد و آن، حمام لطیف یا حمام چهارفصل اراک است. این حمام درواقع، سه حمام مستقل است که یکی برای مردان، دیگری برای بانوان

گزاره‌های استخراج‌شده	متن قرائت‌شده
گزاره‌های استخراج‌شده	جدول ۹. توصیف فضاها و ریزفضاهای حمام‌ها.
بینه / گرم‌خانه / خزینه	گرمابه‌های ایران عبارت است از سه محوطه که از هر سو مسدود است... محوطه اول، بزرگ است و صفه‌های چوبین در اطراف دارد و جای جامه‌کندن و پوشیدن است. محوطه ثانی که معمولاً مربع‌شکل است، شش تا هشت‌پا قطر دارد و در آن حفره‌ای به وسعت سه چهارم به شکل مربع قرار دارد... محوطه سوم گرمابه، خاص شستشو (خزانه) است (شاردن، ۱۳۶۲: ۳۸۸).
پشت‌بام می‌رود و با دمیدن در بوق، آمادگی گرمابه را خبر می‌دهد (شاردن، ۱۳۴۵: ج ۷: ۲۷).	
بینه / گرم‌خانه	حمام‌ها از دو قسمت تشکیل شده که یک قسمت آن برای درآوردن لباس‌ها است، و دیگری خود حمام است (فرانکلین، ۱۳۵۸: ۲۳).
میان‌در	مشتری‌ها از این محل از طریق یک راهروی باریک و طولانی به محوطه خود حمام می‌روند (فرانکلین، ۱۳۵۸: ۲۴).

۱. تصویر ۱. پلان حمام ایرانی (حمام شاه اصفهان)؛ مأخذ: گنج‌نامه. ۱. ورودی ۲. هشتی ۳. بینه ۴. میان‌در ۵. گرم‌خانه ۶. خزینه ۷. شاه‌نشین ۸. تیان ۹. چال‌حوض.

برای درآوردن لباس، مورد استفاده قرار می‌گیرند (فرانکلین، ۱۳۵۸: ۲۳).	
... که اطاقی بسیار بزرگ و هشت‌گوش است که قبه‌ای روی طاق آن قرار دارد (فرانکلین، ۱۳۵۸: ۲۴).	قبه / گنبد
درست بالای این اتاق، یک حوض و یا مخزن بزرگ آب قرار دارد (فرانکلین، ۱۳۵۸: ۲۴).	حوض / مخزن / خزینه

۴-۴-۵. تأسیسات حمام‌ها

یکی دیگر از موضوعاتی که کمتر مورد توجه سفرنامه‌نویسان بوده، تأسیسات حمام‌ها است. در میان سفرنامه‌های نمونه، شاردن به روشنایی حمام‌ها و نحوه تأمین سوخت حمام و فرانکلین به راه‌آب، نحوه روشنایی و تهویه حمام اشاره کرده‌اند. به نظر می‌رسد که قرار داشتن در معرض دید و عدم دسترسی به تأسیسات حمام‌ها، و همچنین عدم کنجکاوای بسیاری از

۵-۴-۳. اجزاء و عناصر حمام‌ها

سومین موضوعی که سفرنامه‌ها بدان پرداخته‌اند، عناصر و اجزای حمام‌ها است. در سفرنامه‌های مورد مطالعه از عناصر متعدد معماری حمام‌ها فقط به چهار عنصر گنبد (قبه)، صفه (سکو، نیمکت)، حوض (مخزن، خزینه) و سقف اشاره شده است. (جدول ۱۰)

گزاره‌های استخراج‌شده	متن قرائت‌شده
گنبد	نور از راه صفحات مدور کوچک شیشه‌ای که در زیر گنبد گرمابه تعبیه شده، به درون می‌تابد (شاردن، ۱۳۶۲: ۳۷).
صفه	محوطه اول، بزرگ است و صفه‌های چوبین در اطراف دارد و جای جامه‌کندن و پوشیدن است (شاردن، ۱۳۶۲: ۳۷).
صفه / نیمکت	در اطراف قسمت اول، نیمکت‌هایی به ارتفاع دو پا از سنگ وجود دارند که روی‌شان را با قالی و حصیر پوشانده‌اند و
	جدول ۱۰. توصیف اجزاء و عناصر حمام‌ها.

سفرنامه‌نویسان، از دلایل اصلی عدم اقبال ایشان به این موضوع بوده باشد. (جدول ۱۱)

جدول ۱۱. توصیف تأسیسات حمام‌ها.

گزاره‌های استخراج شده	متن قرائت شده
نور	نور از راه صفحات مدور کوچک شیشه‌ای که در زیر گنبد گرمابه تعبیه شده، به درون می‌تابد (شاردن، ۱۳۶۲: ۳۸).
گرم کردن آب سوخت حمام	محوطه ثانی که معمولاً مربع‌شکل است، شش تا هشت پا قطر دارد و در آن حفره‌ای به وسعت سه چهارپا به شکل مربع قرار دارد، و محاذی کف محوطه، از پلاتین و یا چدن است، اینجاست که آب را گرم کنند و از همین، گرمابه را با آتشی که به‌وسیله خار و خس و یا برگ خشک درختان و تکه‌های پهن و تپاله روشن می‌شود، گرم می‌کنند (شاردن، ۱۳۶۲: ۳۹).
سوخت حمام	روشن کردن گرمابه به‌وسیله هیزم غدغن است، زیرا درخت کافی در کشور وجود ندارد، اما اگر منعی هم در میان نبود، باز هیزم به کار نمی‌رفت، زیرا بسیار گران است و برای گرمابه، گرمای مداومی لازم است، و پهن و تپاله بهتر نگهدارنده گرماست (شاردن، ۱۳۶۲: ۴۰).
تون حمام سوخت حمام	هزینه گرمابه شخصی در خانه بسیار زیاد است زیرا اگر اجاق آن را مداوم روشن نگه دارند از نظر بهداشتی زیان‌بخش خواهد بود. بنابراین کسانی که گرمابه در مجاورت خانه خود دارند، معمولاً آن را اجاره می‌کنند، به شرط آنکه اجاقش را همواره روشن نگاه دارند، و این کار نیز با استفاده از علف‌های هرزه که در باغشان می‌روید و تپاله‌ای که از اصطبل‌شان به دست می‌آید، به سهولت امکان‌پذیر است. (شاردن، ۱۳۶۲: ۴۱).
نور تهویه	... که قبه‌ای روی طاق آن قرار دارد و از آنجا نور و هوا وارد می‌شود (فرانکلین، ۱۳۵۸: ۲۳).
لوله	... آب آن به‌وسیله لوله‌ای که در زیر آن قرار دارد و دارای صفحه آهنی است، کاملاً گرم نگه داشته می‌شود. در جوار این مخزن، مخزن دیگری از آب سرد قرار دارد و به‌این‌ترتیب مشتری می‌تواند به سلیقه خود، یکی را انتخاب کند (فرانکلین، ۱۳۵۸: ۲۴).

۵-۴-۵. سایر موارد

در سفرنامه‌های نمونه به مواردی دیگر اشاره شده که اگرچه در دسته‌بندی‌های تحقیق نمی‌گنجد؛ ولی چون در حوزه معماری هستند؛ لذا موردتوجه قرار گرفته‌اند. (جدول ۱۲)

همچنین لازم به توضیح است که در سفرنامه‌های مورد مطالعه، تزیینات حمام‌ها موردتوجه سفرنامه‌نویسان قرار نگرفته‌اند. چنین

به نظر می‌رسد که عدم آشنایی سفرنامه‌نویسان با نقوش و فنون اجرایی تزیینات ایرانی، و همچنین مقایسه آن با تزیینات فاخر اروپایی باعث شده است تا آرایه‌های گرمابه‌ها، کمتر به چشم آیند.

جدول ۱۲. توصیف سایر موارد.

گزاره‌های استخراج شده	متن قرائت شده
بانی و سازنده حمام	اشاره به نام بانی یک حمام در شهر شماخی (اولناریوس، ۱۳۶۳: ۹۳).
تعداد حمام‌های شهر	۱۶۲ مسجد، ۴۸ مدرسه، ۱۸۰۲ کاروانسرا، ۲۷۳ حمام و ۱۲ قبرستان (شاردن، ۱۳۶۲: ۲۰۲).
آسیب‌پذیری حمام‌ها	آسیب‌پذیری ساختمان‌ها (و از جمله، حمام‌ها) در ایران در برابر آب و رطوبت (شاردن، ۱۳۶۲: ۱۳۱).
تعداد حمام‌های شهر	اصفهان دارای یک بیمارستان و بیش از یکصد مسجد و مدرسه و تعداد بی‌شماری حمام و مسافرخانه است (کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۹۱).
بانی و سازنده حمام	ساخت گرمابه‌ها، و دیگر تأسیسات شهری، توسط خواجه‌سرایان حرم شاهی (کمپفر، ۱۳۶۳: ۲۰۳).

۵-۶. تحلیل یافته‌ها

۵-۶-۱. تحلیل کمی

جدول ۱۳ فراوانی موارد اشاره‌شده در سفرنامه‌های نمونه را به تفکیک نشان می‌دهد. بر اساس جدول مذکور، از میان مجموع ۸۲ مورد اشاره‌شده، معماری با فراوانی ۳۹ مورد، مهم‌ترین موضوع موردتوجه سفرنامه‌نویسان بوده است. گونه‌شناسی و فضاهای معماری حمام‌ها بوده است ۱۱ بار در سفرنامه‌های متعدد مورد اشاره بوده‌اند. اجزا و عناصر معماری با ۹ مورد و تأسیسات حمام‌ها با ۵ مورد در مراتب بعدی قرار دارند. موضوع دوم موردتوجه فرنگی‌ها، با فراوانی ۳۰ مورد، وجوه مردم‌شناسی حمام‌ها بوده است. وسایل مورد استفاده در حمام با فراوانی ۱۲ و آداب استحمام با ۱۱ مورد، بیش از سایر وجوه به چشم سفرنامه‌نویسان آمده‌اند. سفرنامه‌نویسان همچنین به وجوه پزشکی و بهداشت با ۷ مورد و دین و مذهب با ۶ مورد، اشاره و توجه داشته‌اند. از سوی دیگر، جدول مذکور نشان می‌دهد که سیاحت‌نامه شاردن با ۴۲ مورد بیشترین توجه را به پدیده حمام نشان داده است.

جدول ۱۳. فراوانی موضوعات گوناگون مرتبط با حمام‌ها، به تفکیک سفرنامه‌ها.

موضوع	فیگوروا	دلاواله	اولتاریوس	شاردن	کمپفر	فرانکلین	جمع
مردم‌شناسی	آداب استحمام	۱	۱	۱	۵	۳	۱۱
	وسایل حمام	---	---	۱	۸	۳	۱۲
	مواد مصرفی	---	۱	---	۲	---	۳
	مشاغل حمام	---	---	---	۳	۱	۴
پزشکی و بهداشت	---	---	---	۶	---	۱	۷
	دین و مذهب	۱	---	۱	۲	۲	۶
معماری	گونه‌شناسی	۳	---	۲	۳	---	۱۱
	فضاها و ریز فضاها	---	---	---	۶	۵	۱۱
	اجزا و عناصر	---	---	---	۵	۴	۹
	تأسیسات	---	---	---	۲	۳	۵
	سایر موارد	---	---	۱	---	۲	۳
جمع	۵	۲	۶	۴۲	۵	۲۲	۸۲

۵-۶-۲. تحلیل کیفی

از منظر کیفی، با تأکید بر معماری حمام‌ها، نمودارهای زیر نشان می‌دهند که موارد اشاره‌شده توسط جهانگردان، بسیار کم و در اغلب موارد ناقص بوده‌اند. در واقع، نمودارهای زیر نشان می‌دهند که تصویر ارائه‌شده توسط جهانگردان، با آنچه امروزه از معماری حمام‌ها می‌دانیم چه تفاوت‌هایی دارد. (تصاویر ۲ تا ۵)

۶. نتیجه‌گیری

در پاسخ به سؤال نخست تحقیق که چه وجوهی از حمام‌ها در سفرنامه‌های سده‌های دهم تا دوازدهم هجری موردتوجه جهانگردان قرار گرفته‌اند؟ باید این‌گونه پاسخ داد که بر اساس مطالعه صورت پذیرفته، اولاً سفرنامه‌های سده‌های دهم تا دوازدهم هجری، به حمام‌ها بسیار کمتر از سایر گونه‌های معماری ایرانی توجه نشان داده‌اند. ثانیاً برخی از جهانگردان که اقبالی به حمام‌ها داشته‌اند، به معماری و وجوه گوناگون آن بیش از موضوعات متنوع مردم‌شناسی، پزشکی و بهداشت و دین و مذهب توجه داشته‌اند. ثالثاً با تأکید بر معماری حمام‌ها، سفرنامه‌نویسان به موضوعاتی نظیر گونه‌شناسی، فضاها و ریز فضاها، اجزاء و عناصر و تأسیسات حمام‌ها اشاره داشته و موضوع مهمی همچون تزئینات حمام‌ها را نادیده گرفته‌اند. تصاویر ۲ تا ۵ نشان می‌دهند که همه سفرنامه‌های مورد مطالعه، تصویری ناصحیح و ناکامل از معماری حمام‌ها ارائه داده‌اند که با آنچه امروزه از معماری حمام‌ها می‌دانیم، تفاوت‌های بسیار دارد.

نتایج تحقیق، در قیاس با نتایج پژوهش‌های مشابه، تصویری جامع از موضوعات مرتبط با حمام‌ها ارائه می‌دهد که طیف گسترده‌ای از پزشکی و بهداشت تا دین و مذهب، مردم‌شناسی و معماری را در بر می‌گیرد. از منظر معماری حمام‌ها، نتایج تحقیق در قیاس با تنها پژوهش مشابه (طیسی، ۱۳۹۰) نشان می‌دهند که جهانگردان سده‌های دهم تا دوازدهم، به حمام‌ها بسیار کمتر اقبال داشته‌اند تا جهانگردان دوره قاجار، که هم تعداد بیشتری از ایشان به معماری حمام‌ها پرداخته‌اند و هم این‌که موضوعات مختلف معماری حمام‌ها را موردتوجه داشته‌اند.

در مجموع می‌توان چنین نتیجه گرفت که سده‌های دهم تا دوازدهم هجری قمری که به تقریب، هم‌زمان با دوره صفوی بوده است، دوره درخشانی در معماری حمام‌ها به شمار می‌آید. اغلب جهانگردان با پدیده بی‌نظیری به نام حمام، آشنا نبوده‌اند و به همین جهت است که تعداد کم‌شماری از سفرنامه‌ها به حمام‌ها اشاره کرده‌اند. آن‌ها که اقامت بیشتری در ایران داشته‌اند، همچون شاردن، فرصت برای شناخت این پدیده معماری را یافته‌اند؛ ولی اگرچه در حوزه مردم‌شناسی، اطلاعات ارزشمندی را ثبت کرده‌اند؛ اما به علت پیچیدگی‌های کالبدی و ساخت حمام‌ها، به‌ویژه تأسیسات، نتوانسته‌اند اطلاعات دقیق و کاملی از معماری حمام‌ها ارائه دهند. به عبارت دیگر، اگرچه سفرنامه‌های سده‌های دهم تا دوازدهم هجری، منابع بسیار مهم و ارزشمندی برای شناخت تاریخ و فرهنگ روزگار صفوی

هستند؛ اما در خصوص معماری حمام‌ها، نمی‌توانند منابع قابل اتکایی به شمار آیند.

تصویر ۲. گونه‌شناسی حمام‌ها.

توضیح: موارد اشاره‌شده در سفرنامه‌ها، رنگی شده‌اند.

تصویر ۳. فضاها و ریزفضاهای حمام‌ها.

توضیح: موارد اشاره‌شده در سفرنامه‌ها، رنگی شده‌اند.

تصویر ۴. اجزاء و عناصر حمام‌ها.

توضیح: موارد اشاره‌شده در سفرنامه‌ها، رنگی شده‌اند. به علت تعدد اجزاء و عناصر معماری، همه آن‌ها در تصویر نیامده‌اند.

تصویر ۵. تأسیسات حمام‌ها.

توضیح: موارد اشاره‌شده در سفرنامه‌ها، رنگی شده‌اند.

تعارض منافع

منابع

- نویسندگان هیچ‌گونه تعارض منافی برای اعلام ندارند.
- ابی زاده، سامان؛ پیربابائی، محمدتقی و نژاد ابراهیمی، احد (۱۳۹۸)، بازخوانی ساختار شهر اردبیل دوره صفویه بر اساس تطبیق متون تاریخی در نقشه آدام اولثاریوس، هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی، سال ۲۴، ش ۴، ۸۲-۷۱.
  - آسانووا، گالینا و دوو، مارتین (۱۳۸۲)، طرح مرمت و بازسازی حمام صرافان بخارا، ترجمه دکتر علی‌اکبر خان محمدی، کتاب ماه هنر، ش ۵۸-۵۷ (خرداد و تیر ۱۳۸۲)، ۱۶۹-۱۶۴.
  - اعطاء، علی؛ اعتصام، ایرج و شاه‌چراغی، آزاده (۱۳۹۹)، جستاری روایت پژوهانه پیرامون باغ ایرانی از نظرگاه متون و سفرنامه‌ها (نمونه موردی باغ‌های تهران در دوره قاجار، جامعه‌شناسی هنر و ادبیات، سال ۱۲، ش ۱، ۲۸۰-۲۴۷).
  - اعظم واقفی، سید حسین (۱۳۷۴)، میراث‌فرهنگی نطنز، جلد اول، مؤلف: تهران .
  - الثاریوس، آدام (۱۳۶۳). سفرنامه آدام الثاریوس (بخش ایران)، ترجمه احمد بهپور، تهران: سازمان انتشاراتی و فرهنگی ابتکار .
  - باستانی پاریزی، محمدابراهیم (۱۳۶۲) سیاست و اقتصاد عصر صفوی، چاپ سوم، تهران: انتشارات صفی علی‌شاه.
  - بلاذری (۱۳۴۶)، فتوح البلدان، ترجمه آذرتاش آذرنوش، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
  - بلیان اصل، لیدا (۱۳۹۵)، ساختار فضایی شهر تبریز در دوره صفوی با مقایسه تطبیقی سفرنامه‌ها و اسناد تصویری، باغ نظر، سال ۱۳، ش ۳۸، ۶۰-۴۷.
  - پاپادوپولو، آکساندر (۱۳۶۸)، معماری اسلامی، ترجمه دکتر حشمت جزنی، تهران: مرکز نشر فرهنگی رجاء.
  - پوربختیار، غفار (۱۴۰۲). کارکرد حمام و استحمام در بازتاب تمایزات اجتماعی جامعه ایران در عصر قاجار، تاریخ اسلام و ایران، ش ۵۷، ۱۱۲-۹۸.
  - پور حیدر توچاهی، مریم و پوراشمنان طالمی، محمدمهدی (۱۳۹۹)، بازشناسی نقش ورودی در نظام کالبدی حمام‌های گیلان در دوره قاجاریه، معماری شناسی، سال دوم، ش ۱۴، ۸-۱ .
  - پیرنیا، محمدکریم (۱۳۷۲)، آشنایی با معماری اسلامی ایران، ساختمان‌های درون شهری و برون شهری، تدوین غلامحسین معاریان، تهران: انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران.
  - تجویدی، علی‌اکبر (۲۵۳۲)، دانستنی‌های نوین درباره هنر و باستان‌شناسی عصر هخامنشی بر بنیاد کاوش‌های پنج‌ساله تخت‌جمشید در سال‌های ۲۵۲۷ تا ۲۵۳۲ شاهنشاهی، تهران: اداره کل وزارت فرهنگ و هنر .
  - ثواقب، جهان‌بخش؛ هادی، معصومه و مشکانی، لیلا (۱۳۹۷)، ساختار کالبدی - فضایی شهر ایرانی عصر ناصری از منظر سیاحان غربی (۱۲۷۵-۱۲۲۷)، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، سال ۹، ش ۳۲، ۱۴۸-۱۲۳.
  - جرّ، خلیل (۱۳۶۷)، فرهنگ لاروس (عربی-فارسی)، ترجمه سید احمد طبیبیان، تهران: انتشارات امیرکبیر.
  - حاجی قاسمی، کامبیز [گردآورنده] (۱۳۸۳)، گنج‌نامه؛ حمام‌ها. جلد ۱۸، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
  - حسینی زاده مهرجردی، سیده سعیده (۱۳۹۷)، بازخوانی عناصر هویت‌بخش معماری و شهرسازی یزد در سفرنامه ابراهیم جکسون، مطالعات ملی، سال ۱۹، ش ۱، ۱۳۰-۱۱۱.
  - حقیقت، عبدالرفیع (۱۳۴۷)، حمام پهنه سمنان، یغما، سال ۲۱، ش ۲، ۹۷-۹۶ .
  - خواند میر (۱۳۵۳)، حبیب السیر فی اخبار افراد بشر، زیر نظر محمد دبیرسیاقی، چاپ دوم، تهران: کتاب‌فروشی خیام.
  - دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷)، لغت‌نامه، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، چاپ دوم (دوره جدید)، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

- ذوالفقاری، حسن (۱۴۰۱)، حمام‌های قدیمی دامغان و آداب آن، فرهنگ قومس، ش ۷۰، ۵۴-۳۵.
- راوندی، مرتضی (۱۳۷۲)، تاریخ اجتماعی ایران، جلد پنجم: حیات اقتصادی مردم ایران از آغاز تا امروز، تهران: نشر روزبهان.
- رضی، هاشم (۱۳۷۱)، آیین مهر (میتراثیسم)، تهران: انتشارات بهجت.
- زارعی، هانی؛ حیدری، فاطمه و رازانی، مهدی (۱۳۹۶)، تحلیل ویژگی‌های معماری و فضایی حمام‌های قاجاری در اقلیم فارس، معماری اقلیم گرم و خشک، سال ۲، ش ۵، ۱۹-۱.
- سجادی، سید علی‌محمد (۱۳۸۲)، حمام و استحمام، کتاب ماه هنر، ش ۵۸-۵۷، ۱۰-۴.
- سروری مهرآباد، مینا و امن زاده، رایحه (۱۴۰۰)، بررسی و تحلیل پراکنش حمام‌های تاریخی شهر تبریز بر روی نقشه دارالسلطنه، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، سال ۱۱، ش ۳۰، ۲۶۹-۲۴۹.
- شاردن، ژان (۱۳۶۲)، سفرنامه شاردن (بخش اصفهان)، ترجمه حسین عریضی، چاپ دوم، تهران: انتشارات نگاه.
- شاه محمدپور، علیرضا (۱۳۷۹)، حمام‌های بیشاپور، در مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ج ۳، تهران: سازمان میراث‌فرهنگی کشور، ۱۵۸-۱۳۹.
- صادقی، سارا؛ میررضی، زهرا و جوانمردزاده، اردشیر (۱۴۰۲)، پژوهشی بر نقوش وابسته به معماری حمام‌های حکومتی و عمومی قاجاری سنندج، مطالعات باستان‌شناسی پارسه، سال ۷، ش ۲۳ (بهار ۱۴۰۲)، ۳۲۴-۲۸۷.
- طاهری، جعفر (۱۳۹۵)، حمام در متون طب دوره اسلامی: نظریه و عمل، پژوهش‌های معماری اسلامی، ش ۱۰، ۶۱-۴۶.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۶۲)، تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، جلد اول، تهران: اساطیر.
- طبسی، محسن (۱۳۹۰)، بازخوانی سفرنامه‌ها به‌منظور مطالعه معماری گرمابه‌ها در تاریخ ایران، پژوهشنامه تاریخ، سال ۶، ش ۲۱، ۲۳-۱.
- طبسی، محسن (۱۳۹۱)، آشنایی با گرمابه‌های ایران. مشهد: دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد و انتشارات سخن گستر.
- طبسی، محسن و موسوی، سپیده (۱۳۹۷)، مطالعه تاریخی و تحلیل کالبدی حمام‌های مشهد. مشهد: انتشارات گفتمان شهر (پژوهشکده نوین شهر معنوی ثامن مشهد).
- طبسی، محسن؛ انصاری، مجتبی؛ طاووسی، محمود؛ فخاری تهرانی، فرهاد (۱۳۸۶)، بازشناسی ویژگی‌های کالبدی گرمابه‌های ایران در دوره صفوی، هنرهای زیبا، ش ۲۹، ۵۸-۴۹.
- طبسی، محسن؛ انصاری، مجتبی؛ طاووسی، محمود؛ فخاری تهرانی، فرهاد (۱۳۸۶*)، مطالعه تأثیر اقلیم در طراحی و ساخت گرمابه‌های ایران، صفا، سال ۱۶، ش ۴۴، ۱۶۶-۱۵۲.
- عسگری، نسیم؛ ناسخیان، شهریار و ایزدی، محمدسعید (۱۳۹۸)، خوانش ساختار معنایی و کالبدی حریم اماکن مقدس با استناد بر سفرنامه‌های قرن پنجم تا چهاردهم هجری قمری، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، سال ۱۰، ش ۳۸، ۳۶-۲۱.
- عین‌القضات همدانی (بی‌تا)، تمهیدات، با مقدمه و تصحیح و تحشیه و تعلیق عقیف عسیران.
- غزالی، ابوحامد محمد (۱۳۶۱)، کیمیای سعادت، به کوشش حسین خدیوچم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- فارسین، محمدرضا و قاسمی آریان، فاطمه (۱۳۹۷)، بررسی تصویرشناسانه مشهد در سفرنامه از خراسان تا بختیاری اثر هانری رنه دالمانی، پژوهشنامه خراسان بزرگ، ش ۳۳، ۹۵-۸۱.
- فخار تهرانی، فرهاد (۱۳۶۶)، حمام‌ها، در کتاب معماری ایران دوره اسلامی، به کوشش محمد یوسف کیانی، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.

- فخاری تهرانی، فرهاد (۱۳۷۹)، حمام‌ها در نظرگاه زمان، صفه، ش ۳۰ (بهار و تابستان ۱۳۷۹)، ۹۴-۱۰۵.
- فرانکلین، ویلیام (۱۳۵۸)، مشاهدات سفر از بنگال به ایران در سال‌های ۱۷۸۷-۱۷۸۶ میلادی: با شرح مختصری درباره ویرانه‌های تخت جمشید و رویدادهای جالب دیگر، ترجمه محسن جاویدان، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- فیروزی، سورنا؛ موسوی حاجی، سید رسول و سعادت مهر، محمدمین (۱۴۰۰)، حمام‌خانه و گرمابه در جهان ایران از آغاز تا پایان کار ساسانیان، تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال ۱۱، ش ۲، ۲۳۶-۱۹۷.
- فیگوئروا، گارسیا د سیلوا (۱۳۶۳)، سفرنامه دن گارسیا د سیلوا فیگوئروا؛ سفیر اسپانیا در دربار شاه عباس اول، ترجمه غلامرضا سمیعی. تهران: نشر نو.
- قرآن کریم، ترجمه الهی‌قمشه‌ای.
- کامبخش فرد، سیف‌الله (۱۳۷۴)، معبد آناهیتا، تهران: سازمان میراث‌فرهنگی کشور.
- کشاورزی، مجید (۱۳۷۶)، مطالعه حمام‌های تاریخی و به طور اخص بررسی و طرح مرمت و احیای حمام شاهزادگان در بازار اصفهان. استاد راهنما دکتر فرهاد فخاری تهرانی، تهران: دانشگاه هنر (پایان‌نامه کارشناسی ارشد مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی).
- کمپفر، انگلبرت (۱۳۶۳)، سفرنامه کمپفر به ایران، ترجمه کیکاووس جهان‌داری، چاپ سوم، تهران: انتشارات خوارزمی.
- گلمبک، لیزا و ویلبر، دونالد (۱۳۷۴)، معماری دوره تیموری در ایران و توران، ترجمه کرامت‌الله افسر و محمد یوسف کیانی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- مشبکی اصفهانی، علیرضا (۱۳۹۷)، تحلیل ساختار فضایی حمام قبله (خانم) بر مبنای قوانین گشتالت، معماری سبز، ش ۱۰، ۲۱-۱۳.
- معصومی، غلامرضا، (۱۳۷۴)، سیراف، بندر طاهری، چاپ دوم، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی و نشر قطره.
- معین، محمد (۱۳۷۱)، فرهنگ فارسی، دوره شش‌جلدی، چاپ هشتم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- مقدسی، عبدالله محمد بن احمد (۱۳۶۱)، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم. ترجمه علی‌نقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- موسوی، محمود (۱۳۷۶)، کاوش باستان‌شناسی در شهر تاریخی حریره، جزیره کیش، تهران: سازمان میراث‌فرهنگی کشور.
- نراقی، حسن (۱۳۷۴)، آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز، چاپ دوم، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی ایران.
- هوگ، جان و مارتن، هانری (۱۳۷۵)، سبک‌شناسی هنر معماری در سرزمین‌های اسلامی، مترجم دکتر پرویز ورجاوند، چاپ دوم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ونگ، دیوید (۱۳۸۳)، تحقیق تفسیری - تاریخی در معماری، ترجمه مهرداد قیومی، صفه، سال ۱۴، ش ۳۹، ۶۷-۱۰۱.
- یعقوبی، احمد ابن ابی یعقوب (۱۳۴۳)، البلدان، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- Aata, A., Etesam, I. and Shahcheraghi, A. 2019. "A research on the research narrative about the Iranian garden from the point of view of texts and travelogues (a case study of Tehran gardens in the Qajar period)", *Sociology of Art and Literature*, 12 (1): 280-247. [In Persian]
- Abizadeh, S., Pirbabai, M. T. and Nejad Ebrahimi, A. 2018. "Rereading the structure of Ardabil city during the Safavid period based on the adaptation of historical texts in the map of Adam Olearius", *Honarhaye Ziba- Architecture and Urban Planning*, 24 (4): 71-82. [In Persian]

- Asanova, G., Dow, M., 2012, "Bukhara Sarafan Hammam restoration project". Translated by Khanmohammadi, A. A., Art Month Book, (57-58): 164-169. [In Persian].
- Askari, N., Nasekhian, Sh. and Izadi, M.S. 2018. "Reading the semantic and physical structure of sacred places with reference to travelogues from the 5th to the 14th century AH", Iranian Islamic City Studies, 10 (38): 21-36. [In Persian]
- Azam Waqfi, S. H., 1995, Cultural heritage of Natanz. Tehran: the author's publisher. [In Persian].
- Balazri, 1967, Conquest of Al-Boldan. Translated by A. Azarnoosh, Tehran: Iranian Culture Foundation. [In Persian].
- Balilan Asl, L. 2016. "The spatial structure of Tabriz city in the Safavid period with a comparative comparison of travelogues and pictorial documents", Bagh Nazar, 13 (38): 47-60. [In Persian]
- Bastani Parizi, M. E., 1983, Haft Qalam stone on the tomb of Haft Chah eunuchs. 2nd edition, Tehran: Beh Nashr. [In Persian].
- Chardin, J., 1983, Chardin's travelogue, Isfahan city section. Translated by H. Arizi, second edition, Tehran: Negah Publishing. [In Persian].
- Dekhoda, A. A., 1998, Loghat-nameh. Second edition, Tehran: Tehran University Press. [In Persian].
- Eyn ol-Ghozat Hamedani. ?. Preparations, with an introduction and correction and commentary by Afif Asiran. [In Arabic]
- Fakhar Tehrani, F., 1987, "The bathhouses". In: Architecture of Iran in the Islamic Period, Tehran: Jihad University Press. [In Persian].
- Fakhari Tehrani, F., 2000, "Baths in the perspective of time". Soffeh, (30): 94-105. [In Persian].
- Farsian, M. and Ghasemi Arian, F. 2017. "The pictorial examination of Mashhad in the travel book from Khorasan to Bakhtiari by Henry Rene D'Allemagne", Pazhoresh Nameh Khorasan Bozorg, (33): 81-95. [In Persian]
- Figueroa, G. S. 1984. Travelogue of Don García de Silva Figueroa; Ambassador of Spain in the court of Shah Abbas I, translated by Gholamreza Samii. Tehran: Nashr-e Nou. [In Persian]
- Firouzi, S., Mousavi Haji, S. R., Saadat Mehr, M. A., 2021, "Hammamkhaneh and garmabeh in the world of Iran from the beginning to the end of the Sasanian period". Social History Research, 11 (2): 197-236. [In Persian].
- Franklin, W. 1979. Observations of a journey from Bengal to Iran in the years 1787-1786 AD: with a brief description of the ruins of Persepolis and other interesting events, translated by Mohsen Javidan, Tehran: Tehran University Press. [In Persian]
- Ghasemi, M., Hatam, G., Tehrani, F., 2018. "A Survey of the Persian Historic Bathhouses from the Safavid to the Qajar Period (with an Emphasis on Decoration & Architectural Features)". Iranian Journal of Archaeological Studies, (8): 4-63.
- Ghazali, H. 1982. Chemistry of Happiness. Translated by Hossein Khadivejam, Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- Golombek, L., Wilber, D., 1995, The Islamic architecture of Iran and Turan: The Timurid Period. NJ: Princeton University press.

- Haghghat, A. R., 1968, "Semnan Pahneh bath". Yaghma, 21 (2): 97-96. [In Persian].
- Hoag, J. D., Martin, H., 2005, La grammire des styles dans l'architecture Islamique. Translated by P. Varjavand, second edition, Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian].
- Holy Quran.
- Hosseinizadeh Mehrjardi, S. 2017. "Rereading the elements of Yazd architecture and urban planning identity in Abraham Jackson's travelogue", National Studies, 19 (1): 111-130. [In Persian]
- Jorr, K., 1988, Larous Dictionary (Arabic-Persian). Translated by Seyyed Ahmad Tabibian, Tehran: Amir Kabir Publishing. [In Persian].
- Kaempfer, E. 1984. Kaempfer's travelogue to Iran, translated by Kikavos Jahandari, third edition, Tehran: Kharazmi Publications. [In Persian]
- Kambakhsh Fard, S., 1995, Anahita Temple. Tehran: Cultural Heritage Organization. [In Persian].
- Keshavarzi, M., 1997, The study of historical baths and especially the investigation and restoration plan of Shahzadegan bath in Isfahan bazar. Supervisor F. Fakhari Tehrani, Tehran: University of Art, Master's thesis on restoration and restoration of historical buildings. [In Persian].
- Khand Mir, 1974, Habib ol-Sear in the news of human beings. Under the supervision of M. Dabirsiaghi, second edition, Tehran: Khayam bookstore. [In Persian].
- Kiani, M. Y., 1984, Islamic City of Jurjan. Berlin.
- Maghdasi, A., 1982, Maerefat al-Aghalim. Translated by A. N. Monzavi, Tehran: Authors and Translators Company of Iran. [In Persian].
- Masoumi, Gh. 1995, Siraf, Bandar Taheri. 2nd edition, Tehran: Association of Cultural Artifacts. [In Persian].
- Mehrabad Sarvari, M. and Amnzadeh, R., 2021, "Studying and analyzing the distribution of historical baths in Tabriz city on the map of Dar al-Saltaneh". Iranian Archaeological Research, 11 (30): 249-269. [In Persian].
- Moein, M. (1992). Farhang-e Farsi. 8th edition, Tehran: Amir Kabir Publishing. [In Persian].
- Moshbaki Esfahani, A., 2017, "Analysis of the spatial structure of the Qiblah bath (Khanam) based on Gestalt rules". Green Architecture, (10): 13-21. [In Persian].
- Mousavi, M., 1997, Archaeological exploration in the historical city of Harira, Kish Island. Tehran: Cultural Heritage Organization. [In Persian].
- Naraghi, H., 1995, Historical works of Kashan and Natanz cities. 2nd edition, Tehran: Iranian Cultural Artifacts Association. [In Persian].
- Olearius, A. 1984. Travelogue of Adam Olearius (Iran section), translated by Ahmad Behpour, Tehran: Ebtekar Publishing and Cultural Organization. [In Persian]
- Papadopoulo, A., 1989, Islamic Architecture. Translated by H. Jazni, Tehran: Raja Cultural Publishing Center. [In Persian].
- Pirnia, M. K., 1993, Acquaintance with Islamic architecture of Iran, inner-city and outer-city buildings. Tehran: Iran University of Science and Technology Publications. [In Persian].

- Pourbakhtiar, Gh., 2023, The function of bath and bathing in reflecting the social distinctions of Iranian society in Qajar era, History of Islam and Iran, (57) 98-112. [In Persian]
- Pourhaider Tochahi, M., Pourashmanan Talami, M. M., 2019, "Recognizing the role of the entrance in the physical system of Gilan baths in the Qajar period". Memari- Shenasi, 2 (14): 1-8. [In Persian].
- Ravandi, M., 1993, Social history of Iran. Vol. 5: The Economic Life of the Iranian People from the Beginning to Today. Tehran: Rozbahan Publishing. [In Persian].
- Razi, H., 1992, Mithraism. Tehran: Behjat Publishing. [In Persian].
- Sadeghi, S., Mirrezi, Z., Javanmardzadeh, A., 2023, "A research on the motifs related to the architecture of the Qajar government and public baths in Sanandaj". Parse Archaeological Studies, 7 (23): 287-324. [In Persian].
- Sadjadi, A. M., 2003, "Bath and shower". Art Month Book, (57-58): 4-10. [In Persian].
- Sawagheb, J., Hadi, M. and Meshkani, L. 2017. "The physical-spatial structure of the Iranian city of the Naseri era from the perspective of western travelers (1275-1227)", History of Islamic Culture and Civilization, 9 (32): 123-148. [In Persian]
- Shah Mohammadpour, A., 2000, "Bishapour baths". In: Second Congress of the History of Architecture and Urban Planning of Iran, Tehran: Cultural Heritage Organization, (3): 158-139. [In Persian].
- Tabari, M., 1983, History of Tabari. Translated by A. Payandeh, vol. 1, Tehran: Asatir Publishing. [In Persian].
- Tabassi, M. 2018. "Reading travelogues in order to study the architecture of bathhouses in the history of Iran", Pazhohesh-nameh Tarikh, 6 (21): 1-23. [In Persian]
- Tabassi, M., 2012, An Introduction to Iranian bathhouses. Mashhad: Islamic Azad University. [In Persian].
- Tabassi, M., Ansari, M., Tavousi, M, and Fakhari Tehrani, F. 2007*. "Study of climate influence in the design and construction of hot springs in Iran", Soffeh, 16 (44): 152-166. [In Persian]
- Tabassi, M., Ansari, M., Tavousi, M., Fakhari Tehrani, F., 2007, "The recognizing of the Iranian bath houses' formal specifications in the Safavid period". Honar-ha-ye-ziba, 152-166. [In Persian].
- Tabassi, M., Mousavi, S., 2017, Historical study and formal analysis of Mashhad's bathhouses. Mashhad: Samen Research Publications. [In Persian].
- Taheri, J., 2015, Bath in the medical textsof the Islamic Period: Theory and practice, Islamic Architecture Research (10) 46-61. [In Persian]
- Tajividi, A. A., 1973, New information about the art and archeology of the Achaemenid era based on the five-year excavations of Takht Jamshid in the years 2527 to 2532 of Shahshahi. Tehran: General Directorate of the Ministry of Culture and Arts. [In Persian].
- Wilkinson, Ch. K., 1987, Nishapur: Some Early Islamic Buildings and Their Decoration. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Wong, D. 2014. "Interpretive-Historical Research in Architecture", translated by Mehrdad Ghayoumi, Soffeh 14 (39) 67-101. [In Persian]

- Yaqoubi, A., 1964, Al-Boldan. Translated by M. E. Ayati, Tehran: Book Translation and Publishing Company. [In Persian].
- Zarei, H., Heydari, F., Razani, M., 2016, "Analysis of architectural and spatial characteristics of Qajar baths in Fars region". Hot and dry climate architecture, (5): 1-19. [In Persian].
- Zolfaghari, H., 2022, "Damghan's old baths and its customs". Farhang Ghoomes, (70): 54-35. [In Persian].

Readout the Bathhouses of the Safavid Period, based on the Travelogues of the 10th to 12th Centuries AH, with an Emphasis on the Architecture of the Baths

Najmeh Sanami¹, Mohsen Tabassi^{*2}, Vahid Ahmadi³

(Receive Date: 03 Desember 2023   Revise Date: 08 January 2024   Accept Date: 05 June 2024)

Research Article

Abstract

Introduction: The Safavid period can be considered one of the important cultural and social periods of Iran and one of the turning points in the architectural history of this land. Iran's privileged geopolitical position and economic attractions in the Safavid era caused many travelers to come to Iran, and most of them wrote travel diaries after returning. The travelogues of European travelers in the 10th to 12th centuries AH, which is approximately the same time as the Safavid period, are considered one of the most important documents of Iranian architectural history, regardless of the purpose of the trip or the shortcomings of the text and sometimes misunderstandings. The lack of documents and written sources about the history of architecture and how buildings are built show the necessity of studying and reflecting on travelogues from this point of view. On the other hand, bathhouses, as a special type in Iranian architecture, are one of the most vulnerable types of architecture, and unfortunately, their destruction has increased in recent decades. Therefore, any source that helps to know and better understand this complex phenomenon in Iranian architecture is valuable. Iranian bathhouses have attracted the attention of tourists from two perspectives, first and more popular culture and second and less, bath architecture. This research seeks to show the image presented by European tourists of the 10th to 12th centuries AH of the Iranian bathhouses by studying a few sources. The research questions are:

1. What aspects of the bathhouses have been noticed by the tourists in their travelogues of the 10th to 12th centuries AH ?
2. by emphasizing the architecture of the bathhouses, what are the differences between the image presented by the travel writers and what we know about the baths today?

Methodology: The method in this research has a qualitative paradigm and was done in an interpretative-historical way. Data collection has been done through documentary studies and field observations of the bathhouses. Among the many travelogues written in the research period, 26 travelogues were selected and studied. Among the aforementioned travelogues, only six travelogues have mentioned the bathhouses. In chronological order, these travelogues are Figueroa's travelogue, Pietro Della Valle's travelogue, Adam Olearius's travelogue, Chardin's travelogue, Kaempfer's travelogue, and travel observations from Bengal to Iran by William Francklin.

Results: From a quantitative point of view, Architecture has been the most important topic. The Second topic of the travellers' attention is the Anthropological aspects of bathhouses. Travel writers have also mentioned the Medical and Religious aspects. From a qualitative point of view, with an emphasis on the architecture of bathhouses, the cases mentioned by travelers were very few and incomplete in most cases. The image presented by travelers has many differences from what we know about the architecture of bathhouses today.

Conclusion: In general, it can be concluded that the Safavid period was brilliant in the architecture of baths. Most travelers are not familiar with the unique phenomenon called the bathhouse, and that is why few travel books have mentioned the bathhouses and also the few topics of the architecture of the baths. Although the travelogues of the 10th to 12th centuries AH are very important and valuable sources for knowing the history and culture of the Safavid period, they cannot be considered reliable sources regarding the architecture of the bathhouses.

Conflict of interest: None declared.

Keywords: Bathhouse, Travelogue, Architecture, Anthropology, Safavid period

---

¹ PhD student of Architecture Department, Mashhad Branch, Islamic Azad University, Mashhad, Iran.

² Associate Professor, Department of Architecture, Mashhad Branch, Islamic Azad University, Mashhad, Iran (Corresponding Author)
mohsentabasi@mshdiau.ac.ir

³ Assistant Professor, Department of Architecture, Mashhad Branch, Islamic Azad University, Mashhad, Iran.